

FÖLDES GYÖRGY

Nemzet és hegemonia – 1920–1990*

A megközelítés

Nép, etnikum, nyelv, terület, nemzetgazdaság, ország, állam, hitvilág, közös lélek, közös érzésvilág, identitástudat, sorsközösség, kultúra, társadalom, állam: egymáshoz illeszkedő és illesztett kategóriák, amelyeket az emberek csoportjai hagyományoztak és formáltak, formálnak tovább a történelemben. Mindezek az alkotórészek a nemzet fogalmának meghatározását szolgálják, hol elkülönülő, hol egymást kisebb-nagyobb mértékben átfedő jelentésekkel. Ezek az elemek más-más összetételben és arányban mind jelen voltak a társadalmak nemzetté válásának folyamatában, és ma is fontos mozzanatai életünknek. Az, hogy melyik, mikor és milyen mértékben játszott és játszik szerepet a nemzet formálódásában, nem tárgya a jelen tanulmánynak. Itt lényegesebbnek tartom jelezni: a szellemi-politikai harcoknak, a csoport- és osztályérdekek tudatosításának nagy jelentőségük van a nemzetek kialakulásában. A modern nemzet a kapitalizálódás, a polgárosodás terméke. E tény szem előtt tartásával fogadható el, amit Ernest Gellner mond, miszerint a nacionalizmus szülte a nemzetet, és nem fordítva: a nemzet a

* A tanulmány a *Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években* című, NKFI-125374 számú kutatási program keretében készült.

nacionalizmust.¹ Szűcs Jenő is hasonlóan vélekedik, szerinte a nemzet olyan kollektív személyiség, amely az ideológia segítségével a modernitásban alakul ki, ugyanúgy, mint a nemzeti érzés.²

A tudományban ma egyetértés van a tekintetben, hogy a nemzet nem statikus, nem változatlan lényegű esszencia. Sem a tartalma, sem a struktúrája, sem a formája nem állandó. (Ezt azok a tudósok sem állítják, akik a nemzeteket öröktől és öröknek valónak tekintik.) A nemzet nem olyan, mint egy hegy, amely ugyanott magasodik időtlen idők óta változatlanul, miközben körülötte zajlik az élet, érte forog a történelem kereke. Nem, a nemzet együtt változik a történelemmel. Voltak előzményei, keletkeztek kezdetleges, majd kifejlett formái. Változó etnikumok, társadalmak, gazdaságok, kultúrák alakították a nemzetet, amely – akár valóságos, akár illuzórikus és szimbolikus mivoltában – maga is alakította azokat.

Mindezek megelőlegezését azért tartottam szükségesnek, mert az, aki erre a területre téved, azzal szembesül, hogy a magyar történettudományt, a szellemi életet, a közgondolkodást és a politikát hosszú évtizedek óta átszövik a nemzetviták. Sokféle igen karakterisztikus vélemény fogalmazódott meg az itt tárgyalni kívánt korszakról is, annak helyéről a nemzet történelmében. Sőt olyan vélekedés is akad, hogy ez az időszak, illetve az 1945 utáni társadalmi-politikai berendezkedés normatív értelemben kívül esik a nemzetben, amely a szovjet „hódoltság” következtében nem rendelkezhetett önmagáról.³ Eszerint ami ebben az időszakban a nemzet érdekében történt, az mind a hatalom és a szovjet befolyás ellenében történt. Ez a két állítás azonban túl egyszerű ahhoz, hogy igaz legyen. Témánk két kérdésköréről, a határon túli magyarsággal kapcsolatos hivatalos magyar álláspont alakulá-

¹ Ernest GELLNER: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 76. Talán pontosabb lett volna, ha a felébredő nemzeti-polgári öntudat politikai ideológiájáról beszél, de a történelmi sorrendre, a lényegre rámutat.

² Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 87–88.

³ Lényegében ezt a felfogást tükrözi SALAMON Konrád: *A harmadik út küzdelme – népi mozgalom 1947–1989*. Korona Kiadó, Budapest, 2002. Hasonló állásponton vannak a népi gondolkodással nagyjából azonos platformon lévő irodalomtörténészek is, úgymint Görömbei András, Kulin Ferenc, hogy csak néhány példát említsünk.

sáról és a nemzeti érdekek képviselésével kapcsolatos külpolitikáról két vastkos könyvben fejtettem ki a véleményemet.⁴ Téziseik megismétlésére itt nincs szükség. Sokkal fontosabbnak vélem, hogy – az említett viták tanulságaira is figyelemmel – jelezzem, milyen eljárásokat, elemzési eszközöket igyekszem igénybe venni a tárgyalt korszak nemzeti problémáinak és teljesítményének felmérése során. Ebben a tanulmányban csak érintőlegesen foglalkozom a határon túli és a diaszpórában élő magyarsággal, erre a hegemonia kategóriájának középpontba állítása kényszerít.

(1) Hét évtized nemzeti szempontú értelmezésekor ok és hely hiányában eltekintek a nemzetdefiníciók hosszú sorának ismertetésétől és szembesítésétől. Nem vitatom el egyik létjogosultságát sem, különbségeik helyett a közös vonásokat állítom előtérbe, többségüket evidenciaként kezelem. Eltekintek tehát a nemzetfogalmat felépítő kategóriák részletes ismertetésétől, súlyozásától. Kivételt képez ez alól néhány újszerű nemzetértelmezési kísérlet. (2) Megkerülhetetlennek tartom viszont a 20. század közepén Magyarországon jelentős súllyal jelen lévő ideológiai-politikai áramlatok „nemzeti szempontú” rövid jellemzését, annak ellenére is, hogy ezek valóságos befolyását sokszor nagyságrendek választották el egymástól. (3) Végül szeretném bemutatni a saját magam által érvényesíteni kívánt megközelítési mód lényegét.

(Ad 1.) Az alapfogalmakat, kategóriákat a bevezető mondatban felsoroltam, ezek mindegyike rávetíthető a vizsgált időszak társadalmi, politikai történéseire. Nehézségeket az okoz, hogy közöttük vannak könnyen számszerűsíthető összefüggések, és vannak csak fenntartásokkal adathatók. A nemzet mindenekelőtt társadalom, de mint ilyen annak életét kifejező szellemi, kulturális, morális kategória is. Igaz rá, amit Tordai Zádor mondott: a nemzet szubjektív valóságok sokasága.⁵ Némelyik elem pontosabb meghatározása azért okoz gondot, mert követelményt

⁴ FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007; illetve FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája 1956–1989, I–II*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

⁵ TORDAI Zádor: A nemzet mint et(n)ikai szabályzat. In: TORDAI Zádor: *Megértő módban – tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 350.

támaszt, ilyen például a szolidaritás, a sorsközösség, a nemzeti érdek.

Illyés Gyula tisztában volt azzal, hogy a magyar nemzeti öntudat, közérzet nem egységes, a történelmi események megítélése különbözik, egyes dolgok mást jelentenek a közvéleményt alkotó csoportok számára.⁶ Érdemes arra is emlékeztetni, hogy sok minden, amit a magyar nemzettudat sajátjának tudunk be, valójában régióknépeire is jellemző.⁷ Hasonló következtetésre jut Percz László a kultúra kapcsán. Szerinte a kultúra sem köthető szigorúan a nemzethez, mert nem önfejlődése, hanem a külső kihívásokra adott válaszai révén válik nemzetivé, esetünkben magyarrá.⁸ Ehhez a magam részéről annyit tennék hozzá, hogy a kulturális nemzet nem csak etnikai-nyelvi közösség, nem pusztán egy kulturális örökség hordozója. A nemzetnek „kulturálnak”, kora szintjén műveltnek is kell lennie ahhoz, hogy válaszolni tudjon az őt ért kihívásokra. Ezt a szempontot a következőkben igyekszem nem szem elől téveszteni.

Végül még két, a következőkben felhasznált fontos megállapítást szeretnék megidézni. Az egyik Vitányi Ivántól származik, aki szerint „a nemzet a legnagyobb és a legkisebb valóságos közösség”. A legnagyobb, ahol még szerves viszonyok uralkodnak, a legkisebb, amely még az egyetemességet biztosítani tudja.⁹ A másik S. Varga Pál tollából ered, aki a nemzetet olyan szimbolikus értékvilágnak tekinti, amely három elemből tevődik össze:

⁶ Illyés Gyula szerint a magyar történelmi dráma szerzőjének szembe kell néznie „az egyértelmű közösségi-nemzeti érzésnek” a hiányával. „A nézőtér itt nem ért három szövből; nem érti a hősöket; hisz saját sorsáról sincs közösségi tudata. Itt az írónak kell mintegy ezt is szolgáltatnia.” Ezeket a megjegyzéseket az író *A különcc* című, Teleki Lászlóról szóló drámájának felvezetőjében írta. ILLYÉS Gyula: *Másokért egyedül*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 146.

⁷ Ezen a téren kiemelkednek Kiss Gy. Csaba kutatásai és eredményei. Lásd például *A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában* című tanulmányát. In: RÉZ Pál–KENEDI János–ANDRÁSFALVY Bertalan (szerk.): *Bibó-émlékkönyv I. Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest–Bern, 1991. 113.*

⁸ PERECZ László: *Nemzet, filozófia – „nemzeti filozófia”*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008. 238.

⁹ VITÁNYI Iván: *Vitairat a mai magyar művelődésről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983. 206.

totalitás a benne élők számára; realitás, mert összhangban van a tapasztalatokkal; koherens, mert alkotórészei összhangban vannak egymással.¹⁰

Lehetne még tovább sorjázni, de ennyi is elég annak az érzékeltetéséhez, hogy a 20. századi ideológusoknak volt miből válogatniuk a saját értékviláguk és a nemzet közötti kapcsolat tisztázásához. Persze többségük fordítva gondolta: ők az általuk elképzelt nemzet képviselőiben válogatták ki a kínálatból azokat a tételeket, amelyeket megfelelőnek ítélték a nemzet természete, karaktere és érdeke szempontjából.

(Ad 2.) Ebben a válogatásban a Horthy Miklós nevével jelzett ellenforradalmi korszak meghatározó, ha tetszik uralkodó ideológiája járt elől, amely szellemtörténeti háttérnek is köszönhetően központi helyre állította a nemzetkaraktert. A kereszténynemzeti gondolat nem a szellemi teljesítményének, minőségének köszönhette a nemzettudat alakításában betöltött kulcsszerepét. Nem is a konzervatív hagyomány befolyásának. Ezek az eszmék az ellenforradalom révén uralomra jutó új hatalmi csoport számára kedvezően alakították ki, határolták be a politikai küzdőteret. A magyarság történelemalkotó képességének, a Kárpát-medencében betöltött évszázados vezető szerepének, kulturális fölényének hangsúlyozása nemcsak a revíziós igénynek és vágyak felelt meg. Bár a trianoni trauma nagy segítséget jelentett a belső hatalmi harcban is, hiszen a magyar társadalom nem nyugodhatott bele az igazságtalan békébe, abba, hogy magyarok milliói kerültek kisebbségi és veszélyeztetett helyzetbe.¹¹ A régi új uralkodó politikai elit a Szent István-i állameszme nevében a nemzetet ért sérelmek megszüntetéséért folytatott harc élére állt, egyúttal igényt formált a vezető szerepre a határokon belül.

¹⁰S. VARGA Pál: A nemzet, mint szimbolikus értelemvilág. Bevezetés a nemzeti irodalom 19. századi fogalmainak tanulmányozásába. *Alföld*, 2002/5. 41–42.

¹¹A kérdésről ROMSICS Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Helikon Kiadó, Budapest, 2017; ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon – Az összeomlás és a békeszerződés története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. Az impériumváltás magyarságot érintő vonatkozásairól újszerű megközelítésben EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika – Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között 1918–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

E helyzet tartóssá tételéhez szükség volt arra is, hogy a konszolidáció jegyében a konzervatív vezetői csoport a konkurens ideológiákat és politikai erőket, a liberalizmust és a szocializmust mint nemzetellenes tényezőket jelenítse meg. A konzervatív elit és a nemzeti középosztály mindent megtett annak érdekében, hogy a maguknak a nemzetben helyet kereső társadalmi osztályokat és rétegeket kiszorítsa a politikai térből, vagy legalábbis annak peremére kényszerítse.¹² Nemzeti összefogás ellenükre és nem velük – ez volt az irányadó elv negyedszázadon át. A polgári értékvilág, a szabadság, a személyiség elismerése háttérbe szorult a politikai nyelvhasználatban. Ennél is rosszabb bánásmódban részesült a társadalmi egyenlőség és igazságosság értékvilága, a társadalmi szolidaritást pedig a nemzeti sorsközösség hangoztatása helyettesítette. A keresztény-nemzeti gondolat sikerét, hegemoniáját persze alapvetően az államhatalom birtoklásának, kizárólagos hatalomgyakorlást lehetővé tevő politikai rendszernek köszönhetette. Ebben a korszakban a tömegek gondolkodását nagymértékben befolyásolni képes indoktrináló eszközrendszer, az oktatás és az egyház a keresztény-nemzeti gondolat szolgálatában állt.

A keresztény nemzeti gondolat a harmincas évek utolsó harmadától nyitottabbá vált a szélsőjobboldali radikalizmus felé, a fajelmélet irányába. Ez lett az a kapcsolódási pont, amely a szélsőjobboldali, nemzeti radikalizmus felé vezetett. Persze fordítva is igaz: a keresztény-nemzeti gondolat által megjelölt irányban továbbhaladva, de annak kritikájaként jutott el a szélsőjobboldali radikalizmus a nemzeti és a szociális kérdések összekapcsolásával a fasiszta jellegű megoldások követeléséhez.¹³

1918–1919 után a liberalizmus és a szocializmus defenzívába szorult, folyamatosan védekeznie kellett a bűnbakszerep ellen, a forradalmak miatt, és a nemzetellenesség, a nyugat-, illetőleg a keletbarátság vádja ellen. Túl ezen, a liberalizmus nyakába terhelődött a felelősség a kiegyezés kudarcáért is.¹⁴

¹² Szűcs Jenő: I. m. 34–35., 38–39.

¹³ Szűcs Jenő: I. m. 35.

¹⁴ SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV-Maecenas Kiadó, Budapest, 1989. 250–271.

E korszak ideológiai újítását Magyarországon a népi, a harmadikutas gondolkodás jelentette. A népi áramlat a kizsákmányolt és elnyomott parasztságot mint „tisztá” nemzetfenntartó tényezőt jelenítette meg és képviselte.¹⁵ Egy ilyen pozíciót, szemben a többi ellenáramlattal, a közös nevező, a nemzetet minden más létező fölé helyező alapállása okán nehezen lehetett megkérdőjelezni a hivatalos ideológia oldaláról.¹⁶

Ezt a képletet nem a belső erők és eszméik hegemoniáért folytatott csatái borították fel, hanem a világháború menete. Hiába sikerült a nemzetegyesítési és revíziós célokat részben elérni, ha utána történelmi léptékű vereség következett. Ennek következményei nemcsak az országra, népre, hanem a nemzetre is súlyosak lettek. A felelősség problémája már a sikerek csúcán felmerült, mint azt Teleki Pál öngyilkossága mutatta. Nem lehetett megkerülni a kérdést, mennyiben felelős a katasztrófáért a nemzet fölött hegemoniát megszerző politikai-gazdasági csoportosulás és annak nemzettudatot formáló ideológiája.

(Ad 3.) Reményeim szerint ez a felvezetés előkészíti, megmagyarázza, hogy miért is a hegemoniáért folytatott küzdelem szempontjából kívánom elemezni az 1945 és 1989 közötti időszak nemzeti problematikáját.¹⁷ A nemzetállamért folytatott harcban a gazdasági érdekek mellett a kultúra segített az identitástudatot a küzdelem szolgálatába állítani és a társadalmi hátteret megerősíteni. A modern nemzetek történetében a hegemoniáért nem etnikai alapon folynak a csatározások. Bár ez a vonatkozás sem bizonyult és bizonyul elhanyagolhatónak, különösen nem a vegyes etnikumú, soknemzetiségű országokban. A nemzeti hovatartozást „a társadalom múltja és jelene egyszerre közvetíti sze-

¹⁵ GYURGYÁK János: Szélsőjobboldalosság a népi mozgalomban. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 451.

¹⁶ A népiek nemzetfelfogásának tömör összefoglalója: AGARDI Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 112–149.

¹⁷ Ebben az elhatározásban megerősít Anthony D. Smith is, aki szerint a lojalitás a nemzethez a politikai hatalom forrása. Lásd erről EGEDY Gergely: *Gondolatok a nemzetről*. A politikai és a kulturális megközelítés. *Kisebbségkutató*. Forrás: <https://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/197.pdf> (letöltve: 2020. 10. 15.)

mélyes és tömegkommunikációs pályákon a társadalom tagjai számára”.¹⁸ Mindenesetre a modern, a 20. századi és a mai nemzetek életében sem mindegy, ki jelölheti ki a közösség határait, ki hogyan szabja meg a közösséghez tartozás politikai, kulturális és morális kritériumait. A jelölés jogáért, az ahhoz szükséges elismerés megszerzéséért folytatott küzdelem kulcsfontosságú bír az államért vívott csatákban.¹⁹ A szimbolikus hatalom a politikában valóságos hatalom. Aki megszerzi az elismerést, a megszólalás jogcímét ahhoz, hogy a nemzet (a közösség) nevében szólhasson, az jó eséllyel megszerzi a közjó meghatározásának és kikényszerítésének, az államhatalom birtoklásának a jogát is. Akié a hegemonia, az alakíthatja a társadalmat, a kultúrát, az a párt, amelyik képes a különböző politikai érdekeket saját eszméinek, céljainak megfelelően kiegyensúlyozni, az a társadalmat is formálhatja.²⁰ A hegemonia mint meghatározó fölény a gazdaságban, a politikában, az ideológiában és a kultúrában a hatalmi harc része, célja, de csak akkor valósul meg, ha túllép ezen a fázison. Ez az eset, amikor a társadalmi többség elfogadja az uralkodó értékrendet, amikor kialakul egy új „közép”, amely az elit által képviselt kulturális mintához, értékvilághoz igazodva, az átalakított rendszer keretein belül igyekszik érvényesíteni érdekeit. Ebben a helyzetben a politika által is formált új polgári társadalom megszilárdul, és visszahat a politikára, sőt a politikai társadalmat is a maga képére formálja – így a két szféra között egyensúly jön létre. Ekkor a hegemonia a kialakult társadalmi konszenzust fejezi ki.

Dolgozatomban tehát – a nemzetmeghatározásokat nem tévesztve szem elől – a nemzetet az így értelmezett hegemoniáért

¹⁸ CSEPELI György: Nemzeti identitás és attitűd Magyarországon a hetvenes években. In: CSEPELI György: *Csoporttudat-nemzettudat. Esszék. Tanulmányok.* Magvető Kiadó, Budapest, 1987.

¹⁹ Ugyanez a problémakör megközelíthető a legitimitáció fogalmán keresztül is. BAYER József: *A politikai legitimitás.* Napvilág Kiadó–Scientia Humana, Budapest, 1997.

²⁰ Antonio GRAMSCI: *Az új fejedelem.* Magyar Helikon, Budapest, 1977. 264–265. és 178–179. Az ő hegemoniaelméletét hasznosította: Ernesto LACLAU–Chantal MOUFFE: *Hegemony and Socialist Strategy – Towards a Radical Democratic Politics.* Verso, London–New York, 1985, 2000. Magyar feldolgozás: SZABÓ Tibor: *Gramsci politikai filozófiája.* Szegedi Lukács Kör, Szeged, 1991.

folytatott harc tárgyának, céljának, közegének és nem cselekvő alanyának tekintem.

Új erőterben

A második világháborúban elszenvedett vereség összerombolta és magával sodorta a történelmi folytonosságra, a Szent István-i állameszményre és a kereszténységre mint államváltásra épített nemzetkonstrukciót. A nemzet alkotóelemei közül egy sem maradt sértetlenül.²¹ Függetlenség? Szuverenitás? Már a vég előtt odavesztek. Magyarország sorsáról a nagyhatalmak döntöttek. A visszaszerzett területek megtartására szinte semmi esély nem volt. Magyarok milliói kerültek bizonytalan vagy annál még sokkal rosszabb helyzetbe. Közülük a legrosszabba a Felvidéken élők, akiket a Beneš-dekrétumok alapján kollektív bűnösként kezeltek Csehszlovákiában, akiket kitelepítettek, korlátoztak politikai és kulturális jogaikban, és akiket a nemzeti identitásuk feladására igyekeztek rávenni. A front mögött bosszúvágytól fűtött megtorló akciókat kellett elszenvednie a délvidéki és az erdélyi magyarságnak is. Igaz, Jugoszláviában és Romániában – az utóbbi helyen szovjet nyomásra – javult a helyzet.²² Egészében azonban a nemzeti önrendelkezés elvének érvényre juttatása sem tűnt reálisnak. Elsősorban azért nem, mint ahogy azt Szabó Miklós már az első világháborús rendezésre találóan utalva megfogalmazta: miért próbáltak volna eme elv, a nemzetiségi kérdés igazságos rendezése mellett kiállni, ha ezzel mindkét vitatkozó fél elégedetlen lett volna? Így csak az egyik haragudhatott meg rájuk.²³

²¹ Gyarmati György szerint Magyarország 1944–1945 fordulóján inkább történelmi-földrajzi fogalom volt, mint működőképes politikai entitás. GYARMATI György: *A Rákosi-korszak*. ÁBTL-Rubicon, Budapest, 2013. 35.

²² NAGY Mihály Zoltán–OLTI Ágoston: *Kisebbségi érdekképviselet vagy párt-politika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. ProPrint, Csíkszereda, 2009; Tóttóssy Magdolna: *A Magyar Népi Szövetség története 1944–1953*. I–II. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2005.

²³ RAINER M. János (szerk.): *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16*. 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 183.

A magyar társadalom etnikai, vallási összetétele alaposan megváltozott. Magyar zsidók százezrei pusztultak el a haláltáborokban, a visszatérők, megmaradtak közül tízezrek döntöttek a kivándorlás mellett. Jelentős számú szlovák távozott a kikényszerített lakosságcsere következtében. Százezres nagyságrendben telepítették ki a hazai németeket. Magyarország gyakorlatilag még inkább nemzetállammá vált, mint a háború előtt volt.

Nem kisebb jelentőséggel bírtak a gazdaságban, a társadalom szerkezetében, a politikai-szellemi életben lezajlott változások. A történelmi politikai, katonai és közigazgatási elit elmenekült az országból, a polgárság súlyos vérvesztést szenvedett. A gazdaság romokban hevert, tulajdonosi szerkezete nagymértékben átalakult, a német tulajdonok megszerzése, a hadiszállítások, majd a jóvátétel okán egyik pillanatról a másikra szovjet függésbe került.

A nemzet 1945-ös állapotának felmérése során nem lehet figyelmen kívül hagyni a társadalomlélektani tényezőket sem. A háborús vereség nyomán az országot irányító csoportok kompromittálódtak. Nemcsak velük, de az általuk hirdetett eszmékkel sem lehetett a nemzetet, a nemzeti érdeket hitelesen, eredményesen védelmezni. Ők már nem képviselhették a nemzetet. Kovács Imre évtizedekkel később azt írta: 1945-ben a magyarság megszűnt nemzetként létezni.²⁴ Ortutay Gyula 1945. március végén ezt jegyezte naplójába: „Mindnyájan bűnösök voltunk, a vértanúk, a halottak is.”²⁵ Alig egy héttel az európai háború befejeződése után Bibó István memorandumot készített az ideiglenes kormány ülésére. Ő a legsúlyosabbnak nem a katonai kudarcot, nem annak gazdasági következményeit tartotta, hanem az erkölcsi vereséget, bár ehhez figyelmeztetőleg azt is hozzátette: a regenerálódás nem a bűnbakkeresésen múlik.²⁶ Többi korabeli

²⁴ KOVÁCS Imre: *Virtuális Magyarország. Politikai íráások. 1948–1980.* Magyar Napló, Budapest, 2005. 126. Erről 1946-ban azt írta: az ezeréves magyar nemzet (most) átadja a helyét egy másiknak, amelyik eddig a nemzet alatt élt. KOVÁCS Imre: A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946/2. 97–106.

²⁵ ORTUTAY Gyula: *Napló I.* Alexandra Kiadó, Pécs, 2009. 360.

²⁶ BIBÓ István: *A kelet-európai államok nyomorúsága. Bibó István munkái.* 5. Centenárium sorozat. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 19.

munkája arra utal, hogy az erkölcsi vereséget úgy értette, a magyarság azt nemcsak a nemzetközi közvélemény előtt szenvedte el, hanem önmaga előtt is.

Ilyen helyzetben a nemzet talpra állítását nem lehetett a korábban kialakult-kialakított történeti tudattól, a vélt nemzetkaraktertől, a sorsközösség hangoztatásától remélni. Az utóbbi esetén nehéz volt ezen a címen közös nevezőt találni a korábbi elnyomottak és elnyomók, üldözök és üldözöttek között. Ezen a helyzeten a közös feldolgozás, szembenezés segíthetett volna. Kétségtelen, a népbírósi perek a háborús bűnösök ellen valamelyest oldották a belső feszültséget. Végül azonban a politikai színpad új szereplői is jobbnak találták a hallgatást, mint a trauma kibeszélését. Ennek annyiban volt értelme, hogy a sorsdöntőnek hitt párizsi béketárgyalásokon a magyar képviseletnek nem tett volna jót, ha az új Magyarország képviselői a múlt terhét magukra vállalják, önként hátrább sorolják a magyarságot, a többi, a kollaborációban ugyancsak érintett népnél. A múlt terhét cipelniük kellett úgyis.²⁷

A vereséggel, összeomlással járó károk enyhítése a front elvonulásával azonnal megkezdődött. Nem volt sok idő lamentálni, az életet újra kellett indítani, a szovjet hadsereg igényeit ki kellett elégíteni, elvárásainak meg kellett felelni, a nemzeti érdekek képviseletére alkalmas kormányzatot kellett létrehozni. Ezt látva a korábbi ellenzék politikai pártjai – korábban megfogalmazott szándékaik mellett kitartva – koalícióba tömörültek.²⁸ Am nemcsak ez jelzett forradalmi jellegű változást. Magyarországon hónapok alatt újjászerveződött a politikai társadalom, úgysis mondhatnánk: egy új politikai nemzet kezdett kiformalódni. E folyamat lényege a tömegek jelenléte a közéletben, a munkásság és a parasztság jelentős részének közvetlen részvétele a közügyek intézésében és csatlakozása a színre lépő pártokhoz.

²⁷ Csécsy Imre szerint az úri Magyarország, a jobboldal kikényszerített egyfajta sorsközösséget, aminek következményeit muszáj vállalni, de itt az ideje, hogy a nép és a nemzet fogalma azonos legyen, és hogy visszavezessük „a magyarságot a közös európai hazába”. Csécsy Imre: *Nemzet és emberiség. Magyar Nemzet*, 1945. május 16.

²⁸ PINTÉR István: *Magyar antifasizmus és ellenállás*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975.

Adatgyűjtésekre alapozott becslések alapján a koalíciós pártok tagsága 1945 őszére meghaladta a másfél millió főt.²⁹

Kezdetben – a Szovjetunió térségi és magyarországi szerepét kivéve – az új magyar politikai elit többé-kevésbé egyetértett a múlt és a jövő nagy kérdéseiben. Igaz ez a leghátrányosabb helyzetből a legkedvezőbbbe került kommunista pártra is. Még nem szabadult fel Budapest, amikor a Moszkvából hazatért Révai József, a párt vezető ideológusa arra figyelmeztette a föld alól éppen csak kilépett párttagokat: a kommunista politikát nem lehet ott folytatni, ahol 1919-ben abbamaradt. A demokráciáért és a függetlenségért kell küzdeni, vagyis a harmincas évek végétől érvényesülő népfrontpolitika van napirenden. „Ebből következik az is, hogy mi, magyar kommunisták, nemcsak a munkásosztály és a szegényparasztság képviselőivé akartunk lenni, hanem az egész nemzet vezetőivé, mindazoknak a vezetőivé, akiknek érdeke volt Magyarország függetlenségének megmentése és biztosítása.” Révai hozzátette, ha a párt nem vállalta volna a függetlenségi harcot, akkor csak egy kis szekta maradt volna, elszigetelte volna magát a magyar néptől. Elismerte, ha a párt ma a proletárdiktatúráért, a szocializmusért harcolna, akkor a nép nagy többsége nem támogatná. Ezért továbbra is a függetlenségért és a demokráciáért, de nem a polgáriért, hanem a népiért kell küzdeni. A nemzeti egységfront politikája nem rövid időre szól.³⁰

A Szociáldemokrata Párt 1945. augusztusi kongresszusán kiállt a dunai konföderáció mellett, két évvel később a térség szociáldemokrata pártjai Prágában konferenciát is rendeztek erről a témáról. Ám a párt – nyilván nem véletlenül – Magyarország helyét Európában is kereste.³¹ A magyar szociáldemokrácia nyíltan vállalta a munkásmozgalom internacionalista jellegét is.

²⁹ BALOGH Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975. 17–35.; VIDA István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 31–50.

³⁰ RÉVAI József: Élni tudtunk a szabadsággal. Szikra, Budapest, 1949. 431., 434., 437., 442.

³¹ Az SZDP XXXIV. Kongresszusának Elvi Nyilatkozata. In: RAKOSI Sándor–SZABÓ Bálint (szerk.): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967. 37.

Csécsy Imre a polgári baloldal álláspontját fogalmazta meg, amikor azt írta: a baloldal az ember egyetemességét képviseli, elfogadja a nemzetet, elsősorban mint kultúrközösséget, de elutasítja a nemzeti öncélúságot. A sorsközösség létezik, de nem az osztályharc tagadásaként.³²

A Nemzeti Parasztpárt a népi írók és szociográfusok gondolatvilágát formálta ideológiájává, és történelmi elégtételt követelt a népnek, amelyen nemcsak a parasztságot értette, hanem a munkásságot is.³³ A kulcskérdésnek mégis a parasztság „élő nemzetbe és európai műveltségbe” emelését tekintették. Bibó ennek kapcsán egy igen érdekes, a folyamatok irányát érzékelő, de egyúttal figyelmeztető megjegyzést tett: „A magyarság szabadságának mértéke a magyar paraszti milliók emberi állapotának foka. Magyarország nem a szuverenitástól, nem is a demokraták uralmától lesz szabad.”³⁴ Nem voltak hajlandók elfogadni a népi-ek a bűnös nép címkéjét, és számonkérték a nagyhatalmakon a népek önrendelkezési jogát, a kisebbségek védelmét.

Egyetlen, ám korántsem elhanyagolható tényező vallotta továbbra is a történelmi-keresztény nemzeteszmét és ragaszkodott a folyamatossághoz: a katolikus egyház, élén Mindszenty József hercegprímással, aki az ország első zászlósurának tekintette magát. Mindezt nem azért tette, mert teljesen elrugaszkodott az új helyzet realitásától. Sokkal inkább azért, mert ő a szovjet, ateista és kommunista fenyegetést csak monarchisztikus alapon látta elháríthatónak, már csak azért is, mert ezt tartotta a magyar nép alkatának megfelelő politikai berendezkedésnek.³⁵

A határon túli magyarok helyzete Romániában 1945 tavaszától, Jugoszláviában 1946 nyarától megjavult. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy az előző évtizedekben a munkásmozgalmában, a baloldalon a magyarok erős helyet vívtak ki maguknak

³² CSÉCSY Imre: I. m.

³³ KOVÁCS Imre *Magyarország – proletárország?* című tanulmányában igennel válaszolt a kérdésre. *Kelet Népe*, 1938. július, 55–65.

³⁴ BIBÓ István: A Márciusi Front tíz esztendeje. *Válasz*, 1947/4. 304.

³⁵ BALOGH Margit: *Mindszenty József I–II*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015.

Erdélyben.³⁶ A föderatív Jugoszlávia pedig integrálni igyekezett a magyar kisebbséget is.³⁷

Nem esett szó még azokról, akik 1945-ben elhagyták az országot, de a nemzetüket nem akarták, és közülük azokról, akik magukat tekintették a nemzet védelmezőinek. Még országgyűlést is összehívtak az 1939-ben megválasztott, emigrált képviselők részvételével.³⁸

A pártok 1946 végéig belül maradtak a nemzeti egység keretén. Bizonyítja ezt a földreform, a köztársaság megteremtése, a szlovákiai és erdélyi magyarok ügyében tanúsított magatartás, a Petru Groza és a Tito felé tett több gesztus.

1947-ben a hidegháború ködbe burkolta a nemzeti egység, a népi demokrácia és a dunai konföderáció eszméjét is. Valami más jött, amelynek ilyen gyors érkezésére még azok sem számítottak, akik szocializmust akartak. El is tartott egy ideig, amíg el tudták magyarázni önmaguknak is, mi is történt, történik, hogy a népi demokrácia nem stratégia, hanem taktika, nem tartalom, „csak” forma.³⁹ Ez már csak azért sem mehetett könnyen, mert Rákosi 1946. szeptember végén, a pártkongresszuson még arról beszélt, hogy „a szocializmus, bár magáévá teszi a nemzetközi tapasztalatok egész tárházát, csak a magyar történelmi fejlődés, a magyar gazdasági, politikai és társadalmi erők eredményei alapján jöhet létre. Mint ilyen, magyar földön termett, magyar viszonyokhoz szabott szocializmus lesz”.⁴⁰ Illyés még az év elején arra figyelmeztetett: „A magyarság vagy demokrata lesz, vagy

³⁶ VINCZE Gábor: A Groza-kormányt támogató Magyar Népi Szövetség. *Magyar Kisebbség*, 1998/12. 142–177.

³⁷ ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 297.

³⁸ BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza*. Európai Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1985. 32–42.

³⁹ RÉVAI József: Népi demokráciánk jellegéről. I. m. 506–517.

⁴⁰ *A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt Budapesten 1946. szeptember 28., 29., 30. és október 1. napján megtartott III. kongresszusának jegyzőkönyve*. Szikra, Budapest, 1946. 89.

semmi sem lesz, irtuk nem rég. De a mi demokráciánk is vagy magyar lesz, vagy semmilyen...⁴¹ Neki lett igaza.⁴²

A szovjetizálás és a nemzet

Sztálin és a szovjet vezetés számára a Marshall-segély meghirdetésekor világossá vált, nincs esély az együttműködésre az Egyesült Államokkal. Gazdasági eszközök és az országokon belüli erős szövetségesek hiányában a Szovjetunió csak a kommunista pártok diktatúrájának kikényszerítésével tudja megőrizni befolyását Kelet-Közép-Európában. Ezzel a világpolitikában keletkezett törésvonal az országokon belül is végigszaladt. A kommunista párt – szovjet segítséggel – szétverte azt a politikai nemzetet, amelynek így nem maradt ideje a demokratikus hagyományok és intézmények meggyökereztetésére sem.

Ebben a helyzetben a kommunista párt a haza és haladás gondolatával igyekezett stratégiájának nemzeti mivoltát igazolni. Adva volt az eszmei alap és a követendő gyakorlat, hiszen a marxizmus igazságát a szovjet gyakorlat már bebizonyította. Ennek jegyében az erőszakkal egyesített munkáspárt 1948 júniusában nagyszabású modernizációs programot hirdetett, amely iparfejlesztést, a mezőgazdaság korszerűsítését, a foglalkoztatás bővítését, és kulturális forradalmat, a műveltség kiterjesztését ígérte. Egy félperiférián lévő országban ez a program létjogosult volt. Azonban a terv megvalósítására szánt időt megrövidítették, a célokat a hadiipar irányába megváltoztatták. Az erőszakos szö-

⁴¹ ILLYÉS Gyula: Újévre. *Válasz*, 1947/1. 7. Megkockáztatom: ő itt „magaron” nem a lelket, a nemzet jellemét, szellemét értette, hanem az önrendelkezést, a szuverenitást. Álláspontom tehát nem egyezik Görömbei Andráséval, aki a magyar szellemiséget és erkölcsöt hiányolja azon korszakváltás mögül, amely a második világháborút követte. Lásd *Irodalom és nemzeti önismeret* című tartalmas, a népi írók felfogását tükröző tanulmányát: GÖRÖMBEI András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Nap Kiadó, Budapest, 2003.

⁴² Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kulin Ferencnek lenne igaza, miszerint a népiek harmadikutas koncepciójának nagyobb lett volna a realitása, mint a kommunisták jövővel kapcsolatos elgondolásainak. KULIN Ferenc: *Hagyománytudat és politikum népi írónk gondolkodásában*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2012. 427.

vetkezetesítés, a forráskivonás a mezőgazdaságból, az életszínvonal visszafogása nem állította a program és a párt mellé a társadalom nagy részét, hanem szembefordította vele. A gazdaságfejlesztés autarkias jellege szovjet függésbe hozta a gazdaságot.

Nem lehetett egyszerre két lovat megülni. Nem lehetett következmények nélkül hangoztatni a függetlenségi hagyományt, és megalázkodni a szovjetek előtt.⁴³ A példákat már sokan felsorakoztatták. Itt következzen egy talán még nem idézett szöveg. Farkas Mihály a szovjetizálást betetőző pártkongresszuson, 1951 februárjában a következőket mondta: „Az újjászületett magyar hazafiság elidegeníthetetlen alkotó eleme a felszabadító Szovjetunió, a nagy Sztálin iránt érzett szeretet és hűség is. Magyar hazafiság a Szovjetunió szeretete nélkül nincs és nem is lehet!”⁴⁴

Igaz, akadt néhány kivétel, így például a Vörösmarty Mihály születésének 150. évfordulója alkalmából tartott ünnepségen Horváth Márton arról beszélt, hogy a jelent a hazaszeretet kapcsolja össze a történelemmel, de a „múlt nem olyan, mint egy forradalmi arcképcsarnok, melyből Dózsa és Rákóczi, Kossuth és Petőfi arcai világítanak csak ki. Ne riadjunk meg a lovagi öltözékektől, s a királyi palásttól sem. Az urak jogara gyűlöletessé vált, de ezer éven át ez a jogar mutatta a nemzeti dicsőség és dicstelenség elágazó útjait. A mi szabad korunk gyermekét nem elvakítani, hanem lelkesíteni fogja nagy királyaink históriája... Saját nemzeti kultúránkat ásnánk alá, ha nem fogadnánk meg Vörösmarty és József Attila intését egész történelmi múltunk vállalására.”⁴⁵ Ez a józanabb hang persze elveszett a kurzus hangáradatában.

A hagyományok, a kulturális örökség szűkkeblű kezelésének veszélyével Révai József is tisztában volt. Erről tanúskodik, hogy ugyanezen a kongresszuson az ellenség kezét fedezte fel a kultúr-

⁴³ GYARMATI György idézett könyvében tárgyunkban jól összefoglalja az 1948–1953 közötti időszak politikájának jellegzetességeit. 235–245.

⁴⁴ *A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve*. Szikra, Budapest, 1951. 106.

⁴⁵ HORVÁTH Márton: A nemzeti öntudat ébresztője. *Társadalmi Szemle*, 1950/12. 946.

politika torzulásaiban. „Ha mi azt mondjuk: nem kérünk a reakciós nyugati kultúrából, akkor [...] selejtlistára teszi Cervantest és Swiftet. Ha mi azt mondjuk: a szovjet kultúra felé kell fordulnunk, akkor ezt egyesek úgy forgatják ki, hogy a valóságban a magyar kultúrának való hátatfordítás süljön ki belőle. Ha mi azt mondjuk: le kell küzdenünk a nacionalizmust szellemi életünkben, akkor az ellenség élénk fejbőlintások közben Gárdonyi Gézát, Benedek Eleket, a magyar népmeséket vonja el gyermekeinktől.” Am ugyanebben a beszédben azt is leszögezte: a magyar kultúra mintaképe a szovjet kultúra, amellyel egyre inkább összeforr. Hiszen a formájukban nemzeti, tartalmukban szocialista kultúrák nem harcolnak, hanem közelednek egymáshoz.⁴⁶

Korrektív kísérlet – 1953–1956

Az 1953-as szovjet beavatkozás új szakaszt nyitott a magyar kommunista párt politikájában. Ez inkább közvetve, mint közvetlenül érződött nemzeti vonatkozásban. A politikai elit megosztottá vált, de ugyanaz maradt. Mindezek miatt az új politika végrehajtását végigkísérte a pártvezetésen belüli vita, amely különösen 1954 nyár végén, ősz elején éleződött ki, és akkor Nagy Imre vonalának győzelmével végződött. A vesztes fél, Rákosi Moszkvához fordult támogatásért, kihasználva, hogy akkor, ott a keményvonalasok kerültek előtérbe. A szovjet pártvezetés mandátumával a kezében Rákosi 1954 decemberében a maga javára billentette vissza a mérleg nyelvét.⁴⁷

Nagy 1955–1956 folyamán próbálta levonni a tanulságokat. Írásaiban eljutott odáig, hogy kijelentse, nem lehet függetlenség és szuverenitás nélkül szocializmust építeni; tekintettel kell lenni a történelmi hagyományokra és nemzeti sajátosságokra.⁴⁸

⁴⁶ *A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve*. I. m. 135., 139.

⁴⁷ Részletesen elemzi ezt az időszakot RAINER M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

⁴⁸ Írásait 1957-ben összegyűjtve külföldön megjelentették: NAGY Imre: *A magyar nép védelmében*. Forradalmi Tanács, 1957.

Nem ilyen léptékben és nem is ilyen irányban, de a hivatalos ideológiai életben is megkezdődött a nemzeti problematika újraértékelése. Mód Aladár kétfrontos harcot kezdett, elhatárolta magát a revizionisták – tehát Nagy Imre és hívei – „nacionalista elhajlásától”, de elemzése és javaslatai túlmutattak Rákosiék vonalán. A szocialista hazafiságot fölé rendelte a demokratikus hazafiságnak, de úgy, hogy annak általa megfogalmazott jellegzetességeit: a nép, a nyelv, a haza, a kultúra, a haladás szeretetét megtartotta. Ebből a szempontból bírálta a Tanácsköztársaságot, amiért nem számolt a nemzeti örökségből fakadó követelményekkel. Mód a párizsi békét igazságosnak, de nem szocialistának nevezte. Leszögezte, hosszú távon a határok eltörlése a cél, amelyeket kölcsönös megegyezéssel akár meg is lehet változtatni. A lényeg azonban, hogy megvalósuljon a népi demokratikus országok együttműködése és a nemzeti nyelv és kultúra szabad művelése. Másik fontos megállapítása szerint az előrehaladás feltétele „a szocializmus építését szolgáló bíráló, a vita és az eszmecsere szabadsága”. Következtetése szerint demokrácia nélkül nem lehet megnyerni a népet.⁴⁹

1956-ban a nemzeti érzéseiben megsértett magyar nép felkelt a kommunista diktatúra ellen. Ehhez az kellett, hogy az országot vezető politikai csoport önbizalma, igazába vetett hite meginogjon. Kellett az SZKP XX. kongresszusa, hogy ez a csoport lelepleződjön, erkölcsileg hiteltelenné váljon. Kellett az is, hogy a lengyel nép az antisztálinista változás mellé álljon.

A moszkvai vezetés nem engedhette meg, hogy a tűz elhara-pózzon. Beavatkozása után Magyarországon a felkelés szabadságharccá változott. 1956 októbere a szabadság, a szuverenitás és a függetlenség, a demokrácia kivívásáról szólt elsősorban. A jövőt illetően eltérő szándékok versenyeztek, de volt közös nevező – a nemzeti önrendelkezés igénye áthatotta ezeknek a lázas napoknak a történéseit. Nagy Imrének és támogatóinak köszönhetően az újjáalakított kommunista párt is elfogadta ezt a platformot.

⁴⁹ Mód Aladár: *Marxizmus és hazafiság*. Művelt Nép Kiadó, Budapest, 1956. 9., 26., 40–41., 56., 58.

A felkelés és a szovjet beavatkozás következményei és tanulságai – az antinacionalista nemzetépítés

Három nappal később Kádár János – mint az új, magát forradalminak nevező kormány feje – egy Moszkvában megszövegezett felhívással fordult a magyar néphez. Eszerint a függetlenséget, a szuverenitást, a szabadságot és a szocializmust nem a szovjetek fenyegetik, ellenkezőleg, mindezeket csak az ő katonai segítségével lehet megvédeni. Egyúttal ígéretet tett az előző hetekben megfogalmazott népi követelések nagy részének teljesítésére.⁵⁰ Az új magyar miniszterelnök szovjet tankok fedezékéből nyújtott békejobbot a társadalomnak.

Ezt a kéznyújtást nem követte kézfogás. Némi habozás után kezdetét vette a megtorlás, bár közben az MSZMP KB 1956. decemberi, az 1956 és 1988 közötti időszak politikai irányvonalát kijelölő határozata hangsúlyosan ítélte el a nemzeti érdekeket alárendelő, a haladó hagyományokat, nemzeti értékeket nem becsülő és a magyar nép nemzeti érzelmeit megsértő korábbi politikát. Ugyanakkor elkötelezte magát amellett is, hogy a szocializmust a magyar sajátosságoknak megfelelően kívánja megvalósítani.⁵¹

A kommunista mozgalom 1957. novemberi világerőkezletén Kádár arról beszélt, hogy a magyar párt a magyar és a nemzetközi munkásosztálynak tartozik felelősséggel. Nem folytatta a sort, nem szólt a nemzetről. Az ezt követező évtizedben a párt hivatalos álláspontja az volt, hogy a nemzeti érdeket nem szabad és nem lehet a nemzetközi munkásosztály, a szocialista közösség rovására érvényesíteni. Érdeütközés esetén a nemzetit alá kell rendelni a nemzetközinek.⁵²

⁵⁰ Ezeket az ígéreteket egy héttel későbbi rádióbeszédében is megismételte, hozzátéve: a különböző pártállású és világnézetű embereknek minden fokon felelősséget kell kapniuk és vállalniuk az ország ügyeinek intézésében. [KÁDÁR János]: Nem azért vagyunk felelős poszton ilyen nehéz időkben, hogy szépeket mondjunk, hanem azért, hogy igazat mondjunk és a nép érdekében cselekedjünk. *Népszabadság*, 1956. november 12.

⁵¹ VASS Henrik–SÁGVÁRI Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1973. 13–14., 20.

⁵² Lásd például Kádár vitazáró beszédét az MSZMP VIII. kongresszusán. *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1963. 396.

Ebben az internacionalista szellemben folyt az ideológiai harc itthon a népi gondolattal is. Az MSZMP KB Kulturális Munkaközösségének 1958. júniusi állásfoglalása bírálta a népieket a harmadikutasságuk és a nacionalizmusuk miatt.

Egy hónappal később az MSZMP KB irányelveket fogalmazott meg a művelődéspolitikára. Ebben a félreértések elkerülése végett leszögezte: „A születő új kultúra: tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúra. Megőrzi és magába foglalja mindazt a haladó kulturális kincset, amelyet évszázadok fejlődése saját nemzeti alkotásokban és más nemzetektől átvett értékekben felhalmozott, és azok legjobb eredményeit is felhasználva, a szocialista eszmeiségtől áthatva, magasabb szinten valóítja meg a népiség, nemzeti jelleg és humanizmus szintézisét.”⁵³

A társadalom kérelmelhetlenül előrehaladó modernizációja, a hosszú időre szilárdnak tűnő geopolitikai realitások és a párt hatalmának megszilárdulása kihívást jelentettek a nemzetet közös szellemi értékeket tisztelő, szigorú erkölcsöket valló és hagyományokat ápoló közösségnek tekintő népieknek. Ők attól tartottak, hogy az industrializáció, a városiasodás, az uniformizálódó életvitel nélkül tünteti el a népi kultúrát, hogy helyébe valami magasabb rendűt adna, hiszen nem lehet magasabb rendű az, ami nem szerves, ami nem a hagyományokra épülve fejlődik.⁵⁴ A népiek féltették a parasztságot az egzisztenciális megrázkódtatástól, nem alap nélkül, mert 1958 végén beindult a szövetkezetesítés. Egészében az őket ért bírálatok nagy részét igazságtalannak és méltánytalannak tartották. Németh László a hatvanas évek közepén így beszélt erről: az értelmiségieket a harmincas években nemzeti kohézió kötötte össze, akik „a köz-

⁵³ Vass Henrik–SÁGVÁRI Ágnes (szerk.): I. m. 256.

⁵⁴ Illyés Gyula a népművészet sorsán töprengve így írt erről: „Olyasmi kerül föld alá, amit a legszentebb törvényszerűség – a vakon is hittet követhető fejlődés – rendel a föld alá! Hogy milliók – épp a legmostohább sorsúak – maradékát is elveszítsék annak, ami számukra nemcsak vigasz és öröm volt, hanem közösségbe fogó erő – és a kultúra fogalmának legigazibb tartalmaként –, átsegítő kalauz a létnek azon a pillanatain, melyhez az egyén tájékozottsága kevés? – Kapnak helyette jobbat! – hangzott fölénnyel a válasz... Mi már látjuk, mit kapott elvetett, nem kis részben elvetetett – most lebecsült – sajátos szellemi értékei helyett a nép. Semmi jobbat.” ILLYES Gyula: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 725–726.

véleményörelő katalizmákban együtt maradtak, s ha a szocialista átalakulást nem is ők vezették, annak legmegbízhatóbb munkásai, főleg a művelődés területén közülük kerültek ki. Nem volt tehát alaptalan a feltevés, hogy az utolsó félszázadban egyre magasabbra hágó olvasóréteget, az új olvasókat iskolájába fogta, más tudatalakító erőkkel együtt, ezt a nemzetragasztó enyvet is olyan erőssé teszi, hogy nemzettel tölthetjük meg a szocialista társadalom kereteit”.⁵⁵

Az idézett szöveg egy eleme különösen fontos, mert mintegy esszenciaként tartalmazza a népiek felfogását a nemzet és szocializmus viszonyáról. Az nem más, mint a tartalom és forma viszonya, a nemzet: tartalom, hozzá képest a szocializmus: csak forma. A kommunista ideológusok fordítva gondolták.⁵⁶

A három nemzetformáló tényező: az alkotó, társadalmi-nemzeti tudatot befolyásoló értelmiség, a társadalmi többség és a párt közelítésére tett törekvést a nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról közzétett pártállásfoglalás tetőzte be. A dokumentum célja „a terep”, a nemzettudat megtisztítása volt a nacionalistának nevezett csökevényektől, hogy így lehetségessé váljon a nemzet alkotóelemeinek összekapcsolása. Csakhogy ezt a feladatot a jelölés és keretek jogának politikai kisajátításával, az ezt alátámasztó érvelési módszerrel nem lehetett teljesíteni. A történelmi áttekintés szűkmarkúan bánt a történelmi örökséggel, ítéletei akkor lettek volna elfogadhatók, ha nem az utókor szemszögéből fogalmazódtak volna meg, és megmutatták volna azokat is, akik az adott korban képesek voltak megfelelő válaszokat adni a kihívásokra. 1956 októberét az állásfoglalás nagymértékben a nacionalizmus eluralkodásaként írta le. Úgy bírálta a magyar irredentizmust, hogy szót sem ejtett a határon túli magyarságról. Ezt a platformot a népiek – akik akkor egyedül rendelkeztek a hivatalos ideológiával „versenyképes” nemzetfelfogással – nem fogadhatták el. Mindezzért elmondható: a párt terve alapján nem lehetett áthidalni a vágyott híd pillérei közötti távolságot.

⁵⁵ NÉMETH László: *Utolsó széttekintés*. Magvető Kiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 453.

⁵⁶ Lásd például SZIGETI József: A kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának kérdéséhez. *Társadalmi Szemle*, 1962/8–9. 85–100.

Ezen a hídon a pártértelmiség progresszív csoportja sem akart átmenni, sőt a megoldást sem a népiekkel való kiegyezésben kereste. Ez a kör a marxizmus reneszánszának lázában égett. Ők a desztalinizáció vágyától hajtva, azt gondolva, hogy a szocialista alapon működő nemzet megteremtésének fő akadály a sztálini örökség, attól tartottak, a nemzeti egység iránti vágy visszatéríti a politikát és az ideológiát a forradalmi – szabadságos hagyományok kizárólagosságához. Ezek túlhangsúlyozása pedig az ötvenes évek elejéhez hasonló csapdahelyzetbe ránthatja bele a pártot. Szerintük nem a romantikára, hanem a realizmusra van szükség. Nem a forradalom, hanem a reform, nem a szabadságharc, hanem a kiegyezés van napirenden. Nem a mítoszokkal gazdagított történeti tudat, hanem a reális nemzeti önismeret az, ami előrevihet a kitűzött célok felé. Molnár Erik vállalta magára, hogy minderről meggyőzze a pártvezetést, a történészszakmát és az értelmiségi közvéleményt. Írása évekre elnyúló vitát váltott ki.⁵⁷ Ennek jelentőségét nehéz lenne alábecsülni, de csak egyik momentuma és oka annak, hogy a hatvanas évek első harmadának végére új helyzet állt elő a nemzet ügyében.

A kommunista párt józan gondolkodású vezetői tudták: a nemzet nélkül nem szerezhetik meg a társadalom többségének támogatását. A kölcsönös felismerések nyomán a határokon belül, a közéletben befejeződött és egyúttal eldőlt a küzdelem az irodalom és a politika, népiek és kommunisták között. A párt győzött, de elfogadta: a népiek, illetve az értelmiség szerepvállalása nélkül nem mozgósíthatja a nemzeti érzést a kitűzött cél, a szocializmus elérése érdekében. A népiek belátták: a hatalom stabil, a geopolitikai helyzet belátható időn belül ugyanaz marad, de a kultúrában, vagyis a kulturális nemzet formálásában és formálásával megőrizhetik fontos szerepüket. Ennyi azonban kevés lett volna a közeledéshez, az együttműködéshez. Nemcsak az alkotó értelmiség és nemcsak a politikai vezetőség dolgozta fel az 1956-os és 1962-es időszak történéseit, hanem a lakosság többsége is. A társadalom nem élhetett túl sokáig kettős életet.

⁵⁷ *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1965. Az előszót és az utószót írta: PACH Zsigmond Pál.

1961 végén a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén Kádár meghirdette az „aki nincs ellenünk, velünk van” jelszavát. Ezt a békejobbot most már a társadalom többsége elfogadta, ezzel új tartalmat kapott a nemzetpolitika.

Ezután egy nehéz feladványt kellett megoldani: lehetséges-e antinacionalista alapon nemzetet építeni? Ahhoz, hogy megértsük, miért ezt a paradox nemzetépítési módot kellett választani, szót kell ejteni az antinacionalizmusra kényszerítő tényezőkről. Az MSZMP vezetői és ideológusai tisztában voltak azzal, hogy a társadalom jelentős része milyen erősen ragaszkodik nemzeti identitásához, a sajátjának vallott történelmi hagyományokhoz. Tudták, milyen mértékben sértették az ötvenes évek a nemzeti sérelmeket, és tapasztalták, milyen erővel törtek azok felszínre 1956-ban. Nem mellettük, hanem ellenük. A párt vezetői tisztában voltak azzal, hogy a társadalom nem tartana hitelesnek egy látványos, nemzeti színű fordulatot, a szövetségesek, a szomszédok pedig nem fogadnák el. Így könnyen kerülhetnek két szék között a pad alá. A valódi hegemonia, a konszenzuson alapuló társadalomszervezés viszont nem valósítható meg a nemzet ignorálásával. Az, hogy sikerült „a szocializmus alapjait lerakni”, közel sem jelentette a probléma megoldását. Erről Kádár még 1964 őszén is így fogalmazott: „A szocialista nemzetté válás első nagy lépését már megtettük azzal, hogy felszámoltuk a kizsákmányolást és megszüntettük a kibékíthetetlen osztályellentétet. Így lehetővé vált a társadalom összes osztályainak a szocialista építésben való összefogása, politikai egyetértése. A másik nagy és nehezebb lépés még hátravan – ez a társadalom eszmei egységének megteremtése.”⁵⁸

Eszmei egység a nemzeti sérelmekre épülő történelmi tudat érintetlenül hagyásával, a politikai realitások ignorálásával? Erről Szűcs Jenő a Molnár Erik nevéhez kötődő történészvitát értékelve így írt: a munkásosztálynak nincs szüksége, hogy a saját hagyományait, aktuális harcait „valamilyen erőltetett analogián alapuló és »népi-nemzeti« mítoszból táplálkozó történeti

⁵⁸ Nyilatkozat a *Polityka* szerkesztőségének. In: KÁDÁR János: *Hazaifiság és internacionalizmus*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968. 34.

érvrendszerrel »legitimizálja«⁵⁹. Ez markáns álláspont volt, de – mint ezt a vita résztvevői megerősítették: a szocialista nemzeti tudat nem mondhat le saját nemzeti előtörténetéről.⁶⁰ A politikai vezetők tudták: nemhogy eszmei egység, hanem politikai együttműködés sem lehetséges szövetségesek megnyerése, tehát bizonyos engedmények nélkül.⁶¹

Az antinacionalista nemzetkonceptió nem mint kész terv született, inkább igaz, hogy a különböző, sokszor csak tapogatózó lépések sűrűsödtek stratégiává. 1956 és 1959 között nem beszélhetünk nemzetépítésről. A sűrűsödési folyamat 1960–1961-től indult, el és 1966–1967-re teljesedett ki. Az eszmei egységhez csakis valamiféle politikai egységen keresztül vezethetett az út. Politikai egység viszont nem jöhetett létre, ha az eszmék, legalább részben, nem igazolódnak vissza, ha a szocialista társadalom kialakítására tett erőfeszítések nem hoznak sikert.

Mielőtt néhány példát megidéznénk, álljunk meg egy pillanatra. A népiek és kommunisták közötti hegemoniaharc ideológiájuk különbözőségéből, eltérő értékrendjükből, a megjeleníteni kívánt, artikulálni kívánt érdekek eltérő mivoltából fakadt. Megkülönböztette őket, hogy a paraszti vagy a munkásérdekekre fókuszáltak. Nemzet és haladás, tartalom és forma viszonyának eltérő értelmezése is vitára készítette őket. Ezeket az ellentéteket részben feloldotta, hogy szociológiai népfogalmukban a munkás-ság és a parasztság nem egymással szemben, hanem egymás mellett állt. Vitájuk arról szólt: milyen szempontokra, értékekre épüljön összefogásuk. A népiek nem látták a munkásmozgásban a nemzeti lét garanciáját, a kommunisták nem látták a népiekben a haladás melletti teljes elköteleződést. Ennyi éppen elég lett volna ellentéteik folytonos újratermeléséhez. Túl ezen, mégis beszélni kell arról a közös vonásról is, amely legalább annyi feszültséget okozott közöttük, mint az előbb felsorolt kü-

⁵⁹ Szűcs Jenő: I. m. 62.

⁶⁰ *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről...* I. m. 114. Erdei Ferenc hozzászólása, hasonló szellemű volt Mód Aladár, illetve Balogh Sándor és Simon Péter álláspontja.

⁶¹ A különböző pártállású emberek, az „ellenelit” megnyerésére tett erőfeszítésekre lásd TABAJDI Gábor: *Kiegyezés Kádárral – „szövetségi politika”, 1956–1963.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.

lönbözőségek. Ez a közös pedig a népszolgálatosság, a közösség elsődlegessége. Mind a népiek, mind a szocialisták, kommunisták úgy gondolták: életük, tevékenységük értelme a társadalmi többség szolgálata. Nem egyeztek a célok, értékek, módszerek tekintetében, de ebben igen. Ezen mérték egymást, ez volt az erkölcsi alapja az együttműködésüknek. A hatvanas évek első felére sikerült megteremteni a politikai alapot is, mert mindkét fél tisztában volt azzal, hogy szükségük van egymásra ahhoz, hogy védhessék és építhessék a nemzetet. Mindennel együtt a népi írók ragaszkodtak az irodalom nemzetformáló hivatásához és a nemzet élő lelkiismeretének tekintették magukat. Megnyilatkozásaik, műveik egyaránt erről tanúskodnak.

Csak hogy közben más probléma adódott. Az 1960-as évek közepére új helyzet állt elő a magyar kulturális életben: az addig kétosztatú szellemi tér megváltozott. Helyet kért benne a nyugati kritikai gondolkodás, művészet és vele a rockzenében is megtestesülő szabadság utáni vágy „zsinórmértéke”. Teret nyert a tömegigényeket kielégítő kultúripar is. Ezt a két fejleményt a szellemi-művészeti élet addigi meghatározói vegyes érzelmekkel fogadták. Egyfelől örültek. A párt azért, mert a nyitottságát mutatta, és mert a kapitalista társadalom művészi bírálata jól jött neki. A népiek egyrészt az utóbbiért, másrészt, mert a progresszív nyugati kultúra hozzájárult a növekvő, változó kulturális igények kielégítéséhez, a nép műveltebbé tételéhez. Másfelől a párt joggal tartott attól, hogy az elidegenedés kritikáját rá is és a szocialista rendszerre is vonatkoztathatják. A népiek meg joggal aggódtak, hogy a kommersz kultúra eltereli a társadalom figyelmét a közösségtől az egyén felé – ethoszuk veszít relevanciájából.

A nemzeti problematikát, a hegemoniaküzdelmet ebben az időben már nem lehetett csak szűk metszetben a hatalom és írók, kultúra és politika viszonylatában nézni. A falun lezajlott gazdasági-társadalmi átalakulás 1966–1967-re zárult le: a föld-, illetve szövetkezeti törvény elfogadásával, a nyugdíjrendszer kiterjesztésével. A parasztság integrációja a párt akarata, illetve a

paraszti és szövetkezeti érdekek kompromisszumának eredményeként jött létre⁶²

Térben és időben is közeledett egymáshoz a szocializmus és a nemzet, az előbbi egyre több tiszteletet tanúsított a múlt iránt, az utóbbi pedig egyre többet fogadott be a jelenből. Maguk is változtak. Ez nem is lehetett másként, hiszen változtak a társadalmi viszonyok, az enyhülés jelei mutatkoztak a nemzetközi életben, hatott az iskolai és pártoktatás, új értelmiségi generáció lépett színre és kért helyet magának. Egyvalami mégsem változott: a nemzettudat alakítóinak alapállása. Amennyiben a szocializmus–nemzet fogalom párt a kommunisták és népiek viszonyával hozzuk párhuzamba, annyiban megállapíthatjuk, hogy a kommunisták nem engedtek, engedhettek az internacionalizmusból, a népiek az organikus nemzetfelfogásból, a nemzet megmaradásának követelményéből.

1967 elején új nemzetvita kezdődött, ráadásul ez azonnal túlnőtt a tudományos és a szűkebb kulturális élet keretein. A vitát Faragó Vilmos *Kicsi ország* című, az *Élet és Irodalom* 1967. január 7-ei számában megjelent cikke indította el, amely beleillett a reális nemzeti önismeret diskurzusba, s mint ilyen kiváltotta a „nehogy a fürdővízzel a gyereket is kiöntsük” reflexiót.⁶³ A cikke a népi kommunista Darvas József a pártlapban válaszolt, aki szerint deheroizálás, a nemzeti érzés lekicsinylése kozmopolitizmushoz, nihilizmushoz vezethet. Igen, „kis ország vagyunk, kis nép, nem különbek, de nem is alábbvalóak a többinél”. Szerinte a nemzeti büszkeség még nem hazafiság és nem is nacionalizmus, de szocialista patriotizmus nélkül nincs proletár nemzetköziség sem, „mert akiben nem él egy közösséghez tartozás élménye, hogy lehetne egy másik néppel, annak gondjaival szolidáris”.⁶⁴

⁶² VARGA Zsuzsa: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

⁶³ FARAGÓ Vilmos: *Kicsi ország*. *Élet és Irodalom*, 1967. január 7.

⁶⁴ DARVAS József: „Kicsi ország?” *Népszabadság*, 1967. január 29.

A szocialista nemzet - 1968-1977

1968 tavaszán a Hazafias Népfront kongresszusa úgy jellemezte a reform januári bevezetése utáni helyzetet, hogy a túlnyomó többség egyetért a szocialista célokkal. A főbb társadalmi osztályok és csoportok alapvető érdekei egybeesnek, bár átmeneti érdekütközések és nézeteltérések lehetnek közöttük. „A hazafiság érzése és öntudata az a legerősebb kapocs, amely a szocialista és nemzeti céljaink szolgálatában népünk nagy többségét összefogja, munkára ösztönzi és tettekre lelkesíti.”⁶⁵

Úgy tűnik, 1968 elejére a magyar politika vezető csoportja elfogadta Mód Aladár felfogását szocializmus és nemzet viszonyáról. Mód már a történészvitának is egyik kulcsszereplője volt, mint ahogy az 1967-esnek is. Ő kapta a feladatot, hogy kidolgozza a hazafiságproblematikát a HNF-kongresszus számára. Mód fő üzenete két tételből állt. Egyik tézise: a szocialista tudat Magyarországon már nem az osztályharcból, hanem a szocialista demokrácia mindennapi gyakorlatából eredhet. Másik tétele: a gazdasági integráció szükséges feltétele a gazdasági fejlődésnek, még ha ezt nem is „könnyű megértenie egy olyan népnek, amelyik sok bukást ért meg”.⁶⁶

Erre az időszakra világossá vált az is, hogy a nemzet és a szocializmus közelítése nem oldható meg pusztán az ideológia és az indoktrináció állami és állampárti eszközrendszerével. Sőt, nem oldható meg az addig alkalmazott szövetségi politikával sem, vagyis azzal, hogy a szövetségesnek tekintett emberek helyet kapnak a fennálló intézményekben. Végül, de nem utolsósorban ott lebegett a térben a korszellem, az új generációk beleszólási vágya a világ, az ország irányításába, és nehezen elvitatható igényük saját sorsuk formálására. 1968 táján úgy tűnt, tűnhetett: nemzet, szocializmus és szabadság a társadalmi emancipáció égisze alatt és reményében közeledik, szorosabban kötődik egy-

⁶⁵ A Hazafias Népfront IV. kongresszusának állásfoglalása a népfrontmozgalom helyzetéről és feladatairól. *Magyar Nemzet*, 1968. április 20.

⁶⁶ Mód Aladár: Szocializmus – magyarság – szocialista hazafiság. *Valóság*, 1968/5. 18., 26–27.

máshoz.⁶⁷ Annak ellenére alakult ez így, hogy egyik sem volt még az igazi: a nemzet nem rendelkezett önmagáról; a szocializmus még csak most kezdte „polgári” formáját (tehát azt, amelyben a gazdaságban, a társadalomban egyre jobban érvényesülnek a saját törvényszerűségei) megszilárdítani; a szabadság még csak liberalizálást jelentett. Semelyikük sem volt még az igazi helyén, de együtt mégis olyan entitást alkottak, amelyet az előzmények és következmények fényében szocialista nemzetnek kell neveznünk.

Az így kialakult hegemoniáról, vagyis konszenzuson, a társadalom egyetértésén alapuló gazdaság- és társadalomfejlesztésről szolt az 1967 és 1980-as évek eleje közötti bő másfél évtized. Személy szerint Kádár és az általa vezetett párt mindent megtett ennek az egyensúlyi helyzetnek a kialakításáért és fenntartásáért.⁶⁸ Még akkor is, amikor ennek már nem voltak meg a feltételei.

Politikai szabadság, több párt, szabad választás, sajtószabadság ezután sem lett. A politikai és a gazdasági szféra összefonódása kikerülhetlenné tette a szociális és gazdasági érdekek átpolitizálódását. Ebből következően, aki tenni akart valamit az ott és akkor létező társadalmi, gazdasági problémák megoldásáért, az akarva-akaratlanul a politikai nemzet tagja lett. Léteztek és hatottak az osztály-, réteg- és csoportérdekek, amelyek képviselőt kerestek és találtak maguknak. Léteztek ágazati, szakmai és területi érdekek, amelyek felszínre törtek, ve-

⁶⁷ Vitányi Iván így írt erről: „Egyszerre úgy tűnt, hogy át lehet törni a magukba záródó irányzatok bőrtönhatárait, hogy a tudomány és a művészet különböző ágazataiban új törekvések bontakoznak ki, amelyek a társadalmi és emberi fejlődés egész problematikájával néznek szembe, a nemzet sorskérdéseire adnak feleletet, a szocialista hatalom oldalán állva és egymásnak is kezét nyújtva. Most utólag is kissé fellengzősnek hangzik, de így volt igaz.” VITÁNYI Iván: I. m. 131.

⁶⁸ Kezdetben Kádár maga se nagyon hitt ebben. 1969 júniusában egy „kötetlen” találkozón a szovjet írószövetségben arról beszélt, biztos abban, hogy egy titkos szavazáson a szocializmus 75–90%-ot kapna, „de ez most van... A tapasztalat azt mondja, hogy a vörös zászlónak és a fehér zászlónak is megvan a maga élcsapata. Most többségben vagyunk, s a szilárd államhatalom az ingadozókat is a mi oldalunkra állítja. Ilyen társadalomról mondjuk, hogy átmeneti.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M–KS 288. f. 47/746. ő. e. Itt most nem töprenghetünk el azon, miért is gondolta, hogy ott és akkor ilyeneket mondjon.

télkedtek, harcoltak egymással abban az egyfelől a szabadságok oldalán korlátozott, a gazdaság oldalán túlságosan sok területet birtokló politikai rendszerben is.

Természetesen a hatalmi monopólium meghatározta a politikai szféra működését, de egyúttal felértékelte az alkotó értelmiség jelentőségét. A nemzet két elitcsoportja nem egy, hanem két nyelven beszélt magyarul. Mégis értették egymást. Mindkét terület szimbolikus nyelvet beszélt, de külön kódokat, nyelvi frázisokat használtak mondanivalóik megfogalmazására. Mindkét csoport dekódolta a másik nyelven megfogalmazott üzeneteket. Ketten együtt mégis, vagy éppen ezért formálták a kor magyar nemzetét, még akkor is, ha a szellemi elit egyik része nem vállalt, vállalhatott szerepet a hivatalos közéletben.

Ezen a hídon haladva elérkeztünk a kulturális nemzethez. Természetesen ez jóval szélesebb volt a politikainál és annál a közös halmaznál, amelyről az előbb szóltunk. Határon belül is, kívül is, hiszen azok alkották, akik őrizték magyar identitásukat, akik az egyetemes kultúrát is magyarként igyekeztek elsajátítani. Akik a határon túl vagy messzi világban így éltek és gondolkodtak, a magyar kulturális nemzet részei voltak. Nehézséget az okozott, hogy a magyar vezetés 1956 és 1968 között szinte semmit nem tett azért, hogy jelezze, ennek tudatában van, és tenni akar az egy kulturális nemzethez tartozók közösségének erősítéséért. Ebben az időszakban a magyar kormányzat csak az államhatárokon belüli nemzetért vállalt felelősséget. Ezt a magatartását azzal indokolta, hogy sem a nemzetközi jog, sem a nemzetközi helyzet nem kedvező egy nyílt és határozott fellépéshez.

Hosszú idő és hosszas berkeken belüli vita után 1968-ban mégis változott a hivatalos magyar hozzáállás a nemzetiségi kérdéshez, méghozzá a hazai és nemzetközi nyilvánosság számára is érzékelhető módon. A magyar politikai elit elmozdult a holtpontról, leszámolt azzal az önhitegető illúzióval miszerint a szocializmus automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést. A pártvezetés elhatározta, rendezzi a hazai nemzetiségek helyeze-

tét, egyúttal rést nyitott a határon túli magyarság helyzetét övező hallgatás falán.⁶⁹

Ezt jelezte a pártlap szerkesztőségének álláspontját képviselő vezércikke. Az írás előbb a határon belüli helyzetet jellemezte, majd azt hangsúlyozta, a magyar kommunisták rokonszenveznek a környező országok népeivel. Természetesen foglalkoztatja őket az ott élő magyarok sorsa is, mert „egyetlen nép sem vághatja el azokat a sajátos kötelékeket, amelyek a vele egy nyelven beszélő, egyazon történelmi múltú, egy kultúrájú részével összekötik. Nincs nép, amely ezt megtehetné önmaga megtagadása nélkül”. A nemzetiségi létben élők sorsáért mindenekelőtt az az állam felelős, amelynek területén azok élnek – szögezte le a cikk. A szocialista államnak meg kell oldania nemzetiségek történelmi vagy a jelenkorban keletkezett problémáit. Teljes egyenjogúságukat itthon is meg kell teremteni. Amennyiben teljesül ez a követelmény, akkor a magyar közvéleménynek van erkölcsi alapja megítélni más nemzetek e téren nyújtott teljesítményét, mégpedig nem a külső szemlélő objektivitásával, hanem úgy, „ahogy az a nemzeti azonosság érzéséből következik”.⁷⁰ Ez egy új platform volt, amely jóval többet ígért az eddiginél, de még mindig jóval kevesebbet a szükségésnél.

1968 után nem szűntek meg a viták a párt és a népiek között. Ezek azonban már nem hegemoniaharcok voltak, mert a társadalom már a párt akarata, illetve saját alkalmazkodóképességének eredményeként formálódott.⁷¹ A viták egyik forrása, hogy a

⁶⁹ A Politikai Bizottság ezzel kapcsolatos határozata: MNL OL M–KS 288. f. 5/472. ó. e. Lásd még KÓVÁGÓ László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1981; FÖGLEIN Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Ister Kiadó, Budapest, 2000; TÓTH Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2020. 72–85.

⁷⁰ Nemzetiségeink helyzetéről. *Népszabadság*, 1968. október 6. Érdemes megjegyezni: a lap főszerkesztője ekkor az a Gosztonyi János, aki az 1967. júniusi KB-ülésen éles hangon bírálta a pártvezetés „türelmes” magatartását az erdélyi magyarság ügyében. Szerinte nem szabad szó nélkül tudomásul venni azt, hogy a nemzetiségi kérdést a magyarok elrománosításával oldják meg. MNL OL M–KS 288. f. 4/88. ó. e. Itt és ennél a kérdéskörnél mindig a *Magyarország, Románia...* I. m. könyvemre támaszkodom.

⁷¹ Lásd erről HANKISS Elemér: *Diagnózisok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1982; HANKISS Elemér: *Társadalmi csapdák*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

népiek továbbra is fenyegetve érezték a nemzetet, és éppen ezért ragaszkodtak az irodalom tudat- és nemzetformáló szerepéhez. A viták másik forrása a jelen, vagyis a változó társadalmi viszonyok és nemzetközi körülmények között is újratermelődő és újonnan keletkező problémák sokasága volt. Illyés ennek kapcsán azt hangsúlyozta, hogy az irodalomnak olyan kérdésekkel kell foglalkoznia, amelyek ma nem megfelelően rögzülnek a nemzettudatban. Közülük kiemelkednek a hazai és a határon túli magyarság sorskérdései. Sajátos, a rá jellemző sejtető megfogalmazást használva utalt azokra a szociális problémákra is, amelyeket csak hosszabb távon lehet megoldani, ezek elviselésében is segíthet az irodalom, mint ahogy abban is, hogy az új nemzedék hozzáférhessen a proletáriátus lelkéhez.⁷²

Nemzeti szempontból az 1974-es év hozott újabb előrelépést, mégpedig a kulturális nemzetkoncepció átértékelésével. Ez év őszén az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége közzétette álláspontját *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseiről*. A hivatalos politikai nemzetfelfogás nem változott, a párt nem lépett előre a demokratizálási folyamatban, viszont újraértékelte a nemzeti és nemzetközi érdekek közötti kapcsolatot, a viszonyát a nemzeti hagyományokhoz és a határon túli magyarsághoz. Ez a szöveg – szemben az addig hangoztatott doktrínával – a nemzetközi érdeket nem a nemzeti érdekek fölött elhelyezkedő szükségszerűségként, hanem a reális nemzeti érdekek összességeként említette. Ebből a megközelítésből a nemzeti érdekek már nem voltak szembeállíthatóak a nemzetköziekkel. Igaz, a munkaközösség azt is hangsúlyozta, a szocialista országok nem érvényesíthetik egymás rovására nemzeti érdekeiket. A világméretű osztályharc és gazdasági fejlődés szükségessé teszi a politikai, katonai és gazdasági együttműködést. Nem lehet a fejlődési elmaradást egymástól elkülönülve behozni. A szerzők – érezve az elmaradás elismeréséből fakadó veszélyt, leszögezték: legyünk büszkék az eddig elért gazdasági eredményeinkre.

⁷² *Népszabadság*, 1969. július 6.

A dokumentum nemcsak a nemzeti érdeket értelmezte eltérően az addigiakhoz képest, hanem a nemzeti hagyományokat is. Ezek mellől elmaradt a „haladó” jelző. Más összefüggésben pedig a függetlenségi harcok mellé kerültek az osztályharcok is, de mellettük ott állt a tézis, miszerint „közgondolkodásunkban történelmi súlyának megfelelően szerepet kell biztosítanunk a magyar nép alkotó-építő hagyományai összességének is”. Három évtizednek kellett elteltie ahhoz, hogy a jelen nemzete befogadja magába előzményeit, a múltját. Az állásfoglalás kimondta: a történelmi kincs a szocialista nemzet fontos összetartó ereje. Említésre került az is, hogy a régi Magyarország több népnek és azok kultúrájának is otthona volt, van tehát közös örökség is, amely „elválasztó, ha a nacionalizmusok marakodnak rajta, de internacionalizmust elmélyítő erő”, ha azt marxista-leninista alapról a szocializmus érdekei szerint értelmezik.

Ezen a vonalon jutott el az állásfoglalás a nemzetiségi kérdésig, és ebben a témában messze túlment a korábbi megfogalmazásoknál. Kimondta: a szocialista nemzetek és a velük együtt élő nemzetiségek szövetségének feltétele a nemzetiségi jogok biztosítása. „A nemzetiségek annál jobban tudnak a többségi néppel és vezető erőivel politikailag azonosulni, minél inkább biztosítva érzik nemzetiségi kultúrájuk, sajátosságaik megőrzésének, nyelvük használatának, oktatási igényeiknek kielégítését, a velük egy nyelvet beszélő nemzethez fűződő kapcsolataiknak szabad érvényesítését.” A kollektív jogok biztosítása a szocialista országok közötti kapcsolatok elmélyítésének is feltétele. Ezek birtokában a nemzetiségek nem az ellentétek konzerválásának bázisaivá válnak, hanem hídszerepet töltenek be.⁷³ Ily módon az MSZMP elismerte a kettős identitást, kollektív jogokat igényelt a kisebbségi magyarok számára, közel került ahhoz, hogy a kultúra azonossága alapján kimondja, hogy a határon túli, identitását őrző magyarság közös kulturális közösséget képez, tehát egy kulturális nemzetet alkot azokkal, akik többségi sorsban élnek. Erre azonban még majd másfél évtizedet kellett várni.

⁷³ Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979. 832–843.

Nemzetet erősítő lépés volt az állam és a katolikus egyház közötti viszony rendezése. 1976 elején dr. Lékai László személyében új esztergomi érsek állt a magyar katolikus egyház élére. Ebből az alkalomból adott nyilatkozatában kijelentette: nem tekinti magát az ország első zászlósurának, hercegprímásnak, vagyis nem azon az úton kíván járni, mint elődje. Jelmondata: „Succisa virescit” – a megnyesett fa kizöldül. A bíboros ehhez hozzátette: a második világháború után egészséges ágakat is lesodort a vihar, de a sebek begyógyulnak. „A kizöldellő fa nem kívánja vissza a nyesés előtti régi állapotot, hanem örül a megindult új életkeringésnek, még akkor is, ha itt-ott akadályokon kell áthaladnia. Mint esztergomi érsek primás, a hivatásomnak tekintem, hogy a realitások talaján álljak; a fejlődés folyamatát ne próbáljam visszafordítani, hanem előmozdítani. A valóság pedig az, hogy szocialista társadalomban együtt élünk hívők és nem hívők [...] a haza érdekében összhangot lehet teremteni, ha nem azt nézzük, ami elválaszt, hanem, ami összeköt.” A harminc évre utalva Lékai azt mondta: „Az egyház a néppel együtt megtalálta új helyét a szocialista társadalomban. És a néppel együtt vállal teljes sorsközösséget a jövőben.” Ez egy igen alaposan átgondolt megfogalmazás volt, különbséget tett a nép és a szocializmus között. Az egyház a néphez hú.⁷⁴

Kádár addig is sokszor beszélt a párt, az állam és egyházak viszonyáról, a hívő katolikus lelkiismereti dilemmájáról, „mert, ha az állammal rossz viszonyban van, a jövő héten baja lehet, ha az egyházzal rossz viszonyban van, akkor a túlvilágon lesz neki rossz dolga”.⁷⁵ 1974-ben egy pártaktíván úgy fogalmazott: „világnézeti kérdésekben csak érvekkel lehet győzni”. Tiszteletben kell tartani a vallásos emberek érzékenységét, nincs értelme sértegetni őket. Más kérdés a politika, de a szocialista célokban egyetértés van a hívőkkel és az egyházakkal is.

1976 elején, a népfrontnál tett látogatásakor Kádár több ponton is bírálta az ott készült felhívástervezetet. Egyrészt, mert

⁷⁴ *Katolikus Szemle*, 1976/1. 75–77.

⁷⁵ Beszéd a szombathelyi nagygyűlésen. NML OL M–KS 288. f. 47/817. ó. e. A *Népszabadság* összefoglalójából ez a rész kimaradt, egy passzus szólt a hívők és nem hívők közötti összefogásról.

túlságosan utasító jellegű, nincs tekintettel a nyugati propagandára, amely a magyar politika keményedését jósolja. Másrészt a dokumentum nem tükrözi, hogy a jelenlegi szövetségi politika a szocialista építés egész időszakára érvényes. A párt vezetője szóvá tette, hogy a szövegben nincs szó a hívókról. Kádár gúnynyal átítatott hangon belekötött a szocialista hazafiságról szóló szövegbe is: „Nekem a proletár internacionalizmus fogalma régen ismerős, régen vallom a proletár internacionalizmust, mégis valahogy nekem úgy tűnik, mintha ez a pont nem a népfront testére szabott jelszó lenne.” A népfront nemcsak a munkásosztályé, hanem a hívőké is, tőlük nem lehet elvárni, hogy ezzel azonosuljanak. Kádár ehhez hozzáfűzte: azért teszi ezt szóvá, mert más talán nem merné megtenni.⁷⁶

Az 1976 és 1978 közötti időszak politikai történései – mint már erre utaltam – azt mutatják, hogy a párt és vezetőségének felfogása, irányvonala a korábbinál jóval nemzetcentrikusabbá vált.

A merev szocialista környezet új irányba, a nemzeti érdekek újraértelmezésére készítette a magyar kormányzatot. Miközben a szovjet ideológusok a proletár internacionalizmus fogalmát a szovjet érdekek elsődlegességét még inkább kifejező szocialista internacionalizmussal igyekeztek felváltani, a magyar pártvezetés ragaszkodott az előbbihez. Ez a látszólag csak nyelvi finomság azonban jóval többet rejtett magában – szakítást a nemzetközi érdekek szovjet érdekekkel történő azonosításával. Kádár a Varsói Szerződés 1976. novemberi ülésén visszatért az enyhülésről hangoztatott korábbi álláspontjához, ami a szovjet pozíció vitatásával volt egyenértékű. Szerinte a nemzetközi erőviszonyok változására a belső építkezés van döntő hatással, vagyis nem a diplomácia és nem a katonai erő. Kádár Helsinkit mérföldkönek nevezte a békés egymás mellett élés politikájában, vagyis olyan útjelzőnek, amely az enyhülés további elmélyítése, vagyis a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok bővítése, és nem befagyasztása felé mutat.⁷⁷

⁷⁶ Felszólalás a HNF OT 1976. január 16-i ülésén. MNL OL M–KS 288. f. 47/818. ó. e.

⁷⁷ MNL OL M–KS 288. f. 47/819. ó. e.

Kádár nem várt a többiekre, és a jóváhagyásukra sem, 1976–1977-ben látogatások sorát bonyolította le Nyugat-Európában, Rómában fogadta őt a pápa is. A magyar párt nem várt, várható tovább a szövetségeseire gazdasági téren sem. 1977 őszén új külgazdasági stratégiát dolgozott ki, amelynek középpontjában a világgazdasági versenyképesség javítása, a nyugati gazdasági kapcsolatok bővítése állt.⁷⁸

1978 januárjában az amerikai magyar emigráció jelentős részének élénk tiltakozása, másik részének fenntartásai ellenére hazakerült az ezeréves magyar államiság szimbóluma, a korona.⁷⁹

Történelmi távlatból nézve a magyar szocializmus a hetvenes évek utolsó negyedére egy két évtizedes fejlődési folyamat tetőpontjához érkezett. Ezekben az években korábban elképzelhetetlen nemzetközi elismerést kapott a szocialista Magyarország, és a hatalom társadalmi elfogadottsága és legitimitása ugyancsak ekkor volt a legnagyobb.

Hogy erre az időre mennyire vált szocialistává a nemzet, hogy beszélhetünk-e szocialista nemzetről, erre a kérdésre – az eddigi kifejtettek segítségével – válaszolnunk kell.

Sokan a szóösszetétel mindkét tagját vitatták. Több baloldali azért, mert szerintük a rendszer nem volt elég szocialista, tehát nem társadalmasította a tulajdont, nem volt önigazgató. A következetes liberális felfogás szerint a modern nemzet független, szuverén, demokratikus állam, amelyben a nép szabadon rendelkezhet önmagáról. A konzervatív gondolkodás a nemzetet organikus képződménynek tartja – a szocializmus fogalmánál fogva nem lehet az. A népiek értékrendje a szerveztség mellett a sorsközösség, a történelmi és kulturális értékek megőrzése, a nemzet megmaradása és a nép ügye melletti elkötelezettségen méri a társadalmi-gazdasági és politikai rendszert.

⁷⁸ Az erről hozott KB-határozat: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 561–591.

⁷⁹ Az ebben a kérdésben folytatott vitákról, döntésekről rendszeresen beszámolt az amerikai, kanadai magyar sajtó is. Lásd az *Amerikai Magyar Világ* 1977. őszi és 1978. januári számait.

Célszerűnek tartom, hogy arra a kérdésre, miszerint valós entitás volt-e a szocialista magyar nemzet, amennyire az lehetséges, a tények segítségével válaszoljunk. Tény, hogy 1967 és 1977 között a magyar társadalom döntő többsége az állami és szövetkezeti szférában dolgozott, a munkájából élt, és pénzügyi, természetbeni társadalmi juttatásokban részesült. Megőrződött a „klasszikusként jellemzett” kádári társadalmi képlet. Megvalósult a hegemonia, amennyiben a társadalom berendezkedett a szocialista, a szocialistának nevezett viszonyok közé, megtalálta a helyét azokban. Kihasználta azok előnyeit, igyekezett megvédeni érdekeit, és érthető okokból került a konfrontációt a hatalommal. Konszenzus jött létre – igaz, nem egyenlő felek között – a lehetőségek és a realitások megítélésében, ennek eredményeként formálódott a szocializmus és a társadalom. Ez a helyzet az alávetettség és az emancipációs vonások kettősségének együttes jelenlétéként értelmezhető: nagy tömegek kerültek ki a korábbi kiszolgáltatottság állapotából, de nem juthattak el az önszerveződés állapotáig. A történelem visszafogadásával, a történelmi folytonosság vállalásával, a széles szövetségi politikával, a kulturális élet gazdagodásával és sokszínűségével, a műveltségi színvonal emelkedésével a nemzeti lét kellékei adottak voltak az országban. Az itt élő magyaroknak nem voltak jelentős identitászavaraik.⁸⁰

Azt jelenti-e a hetvenes évekre jellemző társadalmi konszenzus, hogy két évtized leforgása alatt a magyar emberek többsége szocialista hazafivá vált? Vagy még inkább kiélezve a kérdést: azért lett szocialistává a nemzet, mert a szocialista hazafiak azzá tették? Az első kérdésre az a válasz, hogy a többség bizonyosan nem vált elkötelezett szocialistává, kommunistává, ez még sok százazres párttagok többségére sem mondható el.⁸¹ Annyit azon-

⁸⁰ CSEPELI György: *Csoporttudat – nemzettudat. Esszék, tanulmányok.* Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 206–211.; illetve HUNYADY György: *A társadalmi közérzet hullámverése.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 122–126.

⁸¹ Valószínűleg igaza van Pap Milánnak, amikor a szocialista hazafiságról és a proletár internacionalizmusról azt állítja, hogy az állampárthoz hű értelmiség és a káderréteg eszménye volt, és „legfeljebb a politikai hűség jelszavaként jelent meg a mindennapi életben”. Ezt az állítást azonban nem lehet fogalomtörténeti alapon bizonyítani, mint ahogy ő ezt Szabó Mártonra hivatkozva teszi. Lásd PAP

ban megkockáztatnék: az emberek többségükben nem lettek hazafiak sem, ha ezen azt értjük, hogy életvezetésüket egy nagyobb közösség, a nemzet érdekeinek rendelték volna alá. Ez nem is lett volna reális elvárás velük szemben. A második kérdésre az a válasz, hogy a társadalom szocialista viszonyok között élt, azokhoz alkalmazkodott, elfogadta vagy legalábbis tudomásul vette a szocialista ideológia értékrendjét, szabályaira figyelemmel alakította életét. A szocialista nemzet ennyiben a létrejött hegemonia, és nem valamiféle társadalmi harmónia terméke vagy tükré.

Végül a sorsközösségről. Az volt-e a szocialista nemzet? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, értelmeznünk kell e fogalom jelentését. Véleményem szerint a sorsközösség kétféle értelemben használható: vállalásként és ténymegállapításként. Az utóbbi esetben rögzítjük, hogy az egy adott időben és térben élő emberek, közösségek között a történelem, a kívülről jött kihívás, a situációba zártság akkor is közösséget teremt, ha különben egymással ellentétes érdekeik vannak, ha nem azonos értékeket vallanak. A politikusok és értelmiségiek feladata, hogy felismerjék azt a helyzetet, amelyben és amikor ez a sorsközösség létrejön. A dolgot megnehezíti, hogy az ideológiák szerepe az, hogy bizonyos érdekeket általános vagy közérdekként jelenítsenek meg. Ez adott esetben jelentősen erősítheti, máskor alá is áthatja a sorsközösségre hivatkozást, például válsághelyzetekben, amikor a felismerésnek, a gyors és határozott reagálásnak, cselekvésnek fokozott jelentősége van. A most tárgyalt időszakban a magyar társadalom nem került ilyen típusú, rövid távú erőpróba elé. Nem így volt a helyzet a hosszabb távra szóló kihívással, amelyre az országot vezető csoport – éppen a társadalom, az elért vívmányok védelmére hivatkozva – halogató és hibás választ adott. Ez a kihívás az olaj- és energiaválság nyomán kialakult világgazdasági trend volt. Erre az MSZMP XI. kongresszusa a „jóléti”, a fejlett szocializmus programjával felelt. A késői korrekcióért 1978 után nagy árat kellett fizetni. A társadalom, a nemzet

Milán: „A nép és a szülőföld igaz szeretete”. A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben. *Politikatudományi Szemle*, 2013/1. 70.

előbb az előnyeit élvezte, utóbb a hátrányait szenvedte meg ennek a késlekedésnek.

A sorközösség mint vállalás akkor jön szóba, amikor az egymástól különböző és egymással ellentétes érdekekkel rendelkező társadalmi osztályok és rétegek képesek egymással szolidarizálni. A nemzeti érdek meghatározásakor figyelembe veszik a többi társadalmi csoport érdekeit, a nemzet tagjaiként kezelik azokat. Demokratikus közösség nem létezhet tartósan a sorsközösség tudata nélkül. Illyés Gyula azt vallotta: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal / Kellene: honnan jössz, – azzal, ecsém: hova mész!”⁸² Nem az számít tehát, honnan jössz, nem a vérségi kötelék tesz a nemzet tagjává, hanem hogy közösséget vállalasz, egysorsúnak érzed magad a veled egy kultúrába születettekkel, egy nyelven beszélőkkel. Nehéz lenne ennél szebben, mélyebben beszélni a nemzeti identitásról. Egy dolgot azonban mint történésznek mindenképpen hozzá kell tennem. A tényleges „tagsághoz” egyvalamire még szükség van: az elismerésre, arra, hogy a közösség örüljön a csatlakozási szándéknak, hogy befogadjon.

Már több szó esett a jelölés jogáért, a hegemoniáért folytatott küzdelemről kommunisták és népiek között. A szocialista nemzet részben ennek a küzdelemnek az eredménye. Csakhogy ez nem végeredmény volt, és semmiképpen nem vezetett oda, hogy a népi gondolat feladja a harcot. Egyrészt, mert hiába volt befogadó a szocialista nemzet, hiába terjesztette ki térben és időben a kulturális nemzet határait – a határon túli magyarságnak nem tudott érdemi segítséget adni. Másrészt a politikai közösség továbbra sem alkotott demokratikus, egyenrangú résztvevők együttműködésén, vitáin alapuló közösséget. Harmadrészt az időszak végére kezdtek sokasodni a gazdasági problémák, a figyelem újra a reformok felé fordult, miközben a szocializmus szellemi, morális értékei fogyásnak indultak. Egy új értelmiségi nemzedék is színre lépett, amely – szemben az előzővel – nem érzett hálát

⁸² ILLYÉS Gyula: Versek egy népfira. *Nyugat*, 1936/9.

pozíciójáért, nem tekintette magát a rendszer kedvezményezett csoportjának.⁸³

Repedések, válságjelek – és válaszok (1978–1985)

Annak, hogy a nemzeti problematika ismételen előtérbe került a magyar szellemi-politikai életben, több oka is volt. Először is tovább romlott a határon túli magyarok helyzete, s ezzel még inkább kinyílt az olló a határon onnan és innen élők életkörülményei között. Sajátos módon az, hogy Magyarországon a szocializmus jobban teljesített, egyszerre váltott ki elismerést és csalódást a romániai és szlovákiai magyarság körében. Egyfelől erőt adott identitásuk megőrzéséhez, másfelől az, hogy ehhez az anyaországtól nem kaptak érezhető támogatást, morális szempontból rontott a magyar vezetés politikai megítélésén. Itthon pedig a magát a nép, nemzet ügyével azonosító értelmiség nem volt hajlandó mérlegelni a kormányzat valós lehetőségeit és az óvatosság mellett szóló érveit.

A határon túli magyarság ügyét a széles nyilvánosság elé, fél évvel az 1977-es Kádár–Ceaușescu-találkozó után, Illyés Gyula vitte *Válasz Herdernek és Adynak* címmel megjelent kétrészes cikkében.⁸⁴ Az író-költő szerint a szomszédos országokban „kisebbséggyötrő” türelmetlenséggel kell megküzdenie az ott élő magyarságnak, amelyet nem védenek kollektív jogok, amelynek nincs egyeteme, miközben asszimilációs nyomás alatt él a modernizáció és a városiasodás eröltetése révén is. Ám az erőszak ellenhatást, védelmi reakciókat vált ki. A magyar kisebbség népszaporulattal, a közösségi-nemzeti tudat őrzésével és a jövőbe

⁸³ A hatvanas évek második fele, a hetvenes évek egyetemi diákságának többségében már ugyanaz volt a kiinduló társadalmi helyzetük, mint a korábbi időszak munkás- és paraszti sorba születetteinek. Lásd ebben a tárgyban Ferge Zsuzsa és Gázsó Ferenc műveit és vitáját az iskolarendszer és a társadalmi mobilitás közötti kapcsolatról.

⁸⁴ ILLYÉS Gyula: *Válasz Herdernek és Adynak I–II. Magyar Nemzet*, 1977. december 25., 1978. január 1.

vetett hittel védheti magát, és nem a békét fenyegető akciókkal.⁸⁵ A költő elismerte, nincs könnyű helyzetben az új magyar társadalom, amely a humanizmust és a tudományos szocializmus elveit sugallja.⁸⁶

Másfél évvel később, a Fiatal Írók 1979-es lakitelki találkozásán Illyés már másképp fogalmazott, mert itt nem kötötték a napilapra érvényes szabályok. Ott arról beszélt, hogy a 20. század legnagyobb kérdése a nemzeti-nemzetiségi kérdés lett. Szerinte az a 19. századi elgondolás, miszerint az anyagi élet problémáinak megoldásán keresztül vezet az út, tehát a „materialista nemzetszemlélet” mára „elhomályosult”.

A találkozón Fekete Gyula, a népiek középnemzedékéhez tartozó író új keletű történelmi bűnnek nevezte, hogy miközben szerte a világon a nemzet a reneszánszát éli, Magyarországon a legutóbbi időig a nemzeti tudat rombolása folyt. Szerinte a közösségiség nem történelmi kategória, hanem alapviszony, vagyis a nemzet fölötte áll a történelemnek, és ebből következően az éppen fennálló társadalmi rendszereknek. Elemi kötelessége minden nemzedéknek, hogy továbbadja az életet, a hazát, a közösséget az utána jövőknek. Ebből a szempontból a szocializmus kedvezőbb helyzetben van a kapitalizmusnál, mert itt nincsenek meg az arra jellemző korlátok.

Szilágyi Ákos politikai és világnézeti alapon is vitába szállt a szerinte konzervatív nemzetfelfogással. Javasolta, válasszák szét a nemzetközponitú értéktudatot és az értékközponitú nemzettudatot. Mégpedig azért, mert a szocializmus demokratizálása „egy új értékközponitú nemzettudatot feltételez. A rendkívül ünnepi, lírai módon egzaltált és tragizált magyar nemzeti tudat helyett egy normális, hétköznapi és profán nemzettudat megteremtését tekinti céljának”. A nemzettudat ne különüljön el, legyen része a valódi életnek. Ez volt a radikális baloldali hagyomány törekvése

⁸⁵ A cikk nagy visszhangot váltott ki, maga Ceaușescu is reagált rá: ő nem „aggódott” a modernizáció homogenizáló hatása miatt. Beszéd doktori címeke adományozásakor. 1978. január 24. In: Nicolae CEAUȘESCU: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján. 15. kötet.* Bukarest, 1978. 416–417. GÁLL Ernő ekkor jelentette meg *A sajátosság méltósága* című írását. (*A Hét*, 1978. március 10.)

⁸⁶ Illyés cikke nem maradt román részről válaszolatlanul.

is. Szilágyi figyelmeztetett, a nemzetközpontú értéktudat provinciális és alátámasztja az abszolutisztikus hatalomgyakorlást. A nemzet nem akkor él, ha homogén, ha egységes, hanem akkor, amikor a saját dinamikája határozza meg a tudatát.⁸⁷

Igazából nincs mit csodálkozni a nemzetvita kiújulásán. Ebből a szempontból Magyarországon már nem ugyanaz volt a helyzet, mint előtte, illetve sokszor és sokáig, amikor az irodalomra hárult a nemzeti szempontok érvényesítése, és az igazságok lehetséges kimondásának kötelezettsége. Bár a népi írók új generációja úgy gondolta, továbbra is ez az irodalom hivatása. Ekkor a történelem, a társadalomtudomány, a film nagy szerepet játszott a politikai vitákban, a szakfolyóiratok, de a sajtó is nagy teret adott a fontos gazdasági, társadalmi kérdések megvitatásának. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a határon túli magyarok sanyarú élete egyre inkább foglalkoztatta a hazai közvéleményt, de a fő bajok mégsem az általuk szóvá tett nemzeti sorskérdések voltak. Úgy is fogalmazhatunk: a nemzet sorskérdései a gazdaság struktúrájának átalakítása, a modernizációs és versenyképességi elmaradás leküzdése, a növekvő külső államadósság, a szükséges átalakításokat nehezítő belső és külső akadályok lettek. Egyszerre jelentkezett a gazdasági-társadalmi stabilitás megőrzésének és az új növekedési pálya megtalálásának követelménye.

1978-ra – többéves késlekedés után – a magyar pártvezetés belátta: nem védekezhet és támadhat egyidejűleg. Magyarországnak előbb meg kell állítania az eladósodást, és csak óvatosan lépegethet a struktúraváltás terén. Új stratégia lépett tehát a fejlett szocializmus programjának helyére – a gazdasági egyensúly helyreállítása és a társadalmi vívmányok (az elért jólétszint) megőrzése. Ezt nevezték ekkor a kettős cél politikájának. Véget ért tehát az életkörülmények évről évre érezhető javulásának két évtizede. Világos volt, hogy ezt nem lesz könnyű elfogadtatni a társadalommal, még akkor sem, ha a restriktívok még most sem a fogyasztás visszafogását, a gazdaságtalan munkahelyek meg-

⁸⁷ SZILÁGYI Ákos: Nemzetközpontú értéktudat vagy értékközpontú nemzettudat? *Forrás*, 1979/9. 76–78.

szüntetését érintették, hanem a beruházásokat. A stabilizáció még nem reform, sőt kifejezetten kedvezhet a központi beavatkozásnak, az adminisztratív lépéseknek a piaci önszabályozás kárára. Ugyanakkor a struktúraváltás központi vezérlésére állami források és külföldi hitelek hiányában csak egy esetben lett volna mód: az életszínvonal nagymértékű csökkentésével, amire az ország vezetése nem volt hajlandó. Ez ellen nem csupán a politikai-hatalmi megfontolások szóltak, de a korábbi hasonló kísérletek vegyes tapasztalatai is.

1980-ban, a párt XII. kongresszusa megerősítette a „kettős cél” stratégiáját, csakhogy ez azt jelentette, ha nem is hét esztendőre, de évekre elhúzódik a megszorító gazdaságpolitika, ami nem lelkesítette a társadalmat. Az elért életszínvonal megőrzése sokak számára a körülmények nehezülését jelentette vagy annak érzetét keltette. Már csak azért is, mert az anyagi érdekeltség szerepének növelésére tett erőfeszítések a jövedelmek differenciálódásához kellett hogy vezessenek. A szaporodó magánvállalkozások és a második gazdasági tevékenységből szerzett jövedelmek módosították az elsődleges elosztási viszonyokat, ha nem is mindig és mindenütt olyan mértékben, mint ahogy arról az ezekből kimaradók vélték.

A nyolcvanas évek elején ezeknek a vonalaknak a mentén gyűltek a politikai feszültségek. Kezdeni kellett velük valamit. A szocialista hatalmi elit számára a kézenfekvő megoldás: a nemzeti érzelmek politikai célú használata – a nacionalizmus, feltételezett bumerángthatása okán – továbbra is tiltott eszköznek minősült. A nemzeti büszkeség érzése viszont segíthetett a politikának. Valamiféle szómágiára, hívóerejű szóra szükség volt. Ezt Kádár is tudta, de eltartott egy ideig, amíg megtalálta.

Lehet, hogy egy hirtelen jött ötlet volt csupán. Az sem kizárt, hogy egy tanácsadó sügött neki. Történészként viszont azt kell mondanom, hogy kellettek hozzá 1982 tavaszának izgalmai: az, hogy napokon, sőt néha órákon múlt, hogy az elvadult világhelyzetben és a második olajválság közben Magyarország meg tudta őrizni a nemzetközi fizetőképességét. Végül pedig kellett hozzá egy személyes kihívás: az elszámolás kényszere az országgal, a világgal, a nemzettel és önmagával.

Kádár a 70. születésnapja alkalmából rendezett fogadáson azt mondta: „Az anyagi gyarapodáson túl a legnagyobb érték az az egység, összefogás, amely népünk szolgálatában a különböző pártállású, különböző világnézetű embereket, a társadalom tisztességes erőit egyesítette. Ez a *nemzeti közmegegyezés*, szocialista egyetértés, amely szocialista társadalmunk alapintézményének feltésével, erősítésével, további gyarapításával és szilárdításával függ össze, a legnagyobb vívmányunk [...] Legyen meg politikánk elvi szilárdsága, legyen meg a politikánknek ez a demokratikus vonása, a *közmegegyezésre* törekvés minden kérdésben... A mi munkánk eredménye a szocialista nemzeti egységgel, a *nemzeti közmegegyezéssel* mérhető.”⁸⁸ Ez a fogalom lett az 1982 és 1987 közötti időszak hivatalos politikai szótárának kulcsszava. A nemzeti közmegegyezés lett az a játékszabály, amely a politikai nemzet működését ekkor megszabni igyekezett. Fegyelmezte a pártot, hogy ne térjen át/vissza a parancsok révén történő hatalomgyakorláshoz, egyúttal megjelölte a határokat is, eszerint a közmegegyezés a fennálló hatalmi viszonyok tiszteletben tartását is jelenti.

A nyolcvanas évek első felében nemcsak a szocializmus polgári társadalma változott meg, vált tagoltabbá, hanem a politikai társadalma is. Ha így volt, akkor nem lehetett másként a nemzettel sem. Ez a folyamat nem magyarázható az ellenzék megjelenésével, inkább az ellenzék megjelenése magyarázható ezzel a folyamattal. Ebben az időszakban még a társadalom ragaszkodott a szocialista rendszerhez, még működött a hegemonia, tehát az összhang a politika és a társadalom között, de építményén már szaporodtak a repedések. Ezt úgy is fordíthatjuk, hogy a hatalom és a társadalom nem egymás ellenére, hanem egymás hibáit elfogadva, kölcsönösen elnézve működött.

Azon sem lehetett csodálkozni, hogy a formálódó értelmiségi ellenzék éppen ezért tematizálta a nemzeti problematikát. Ez azt jelentette, hogy a magát népi szellemiségüként meghatározó értelmiség napirenden tartotta a nemzeti sorskérdéseket, külön

⁸⁸ KÁDÁR János: *A békéért, népünk boldogulásáért*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985. 51. (Kiemelés a szerzőtől.)

hangsúlyt helyezve a társadalom erkölcsi állapotára, a nemzeti kultúra térvesztésére, a hiányos és félrehangolt történelmi tudatra. A hivatalos politika a legnagyobb támadási felületet a határon túli magyarság ügyében mutatott visszafogottságával nyújtotta maga ellen. Az ellenzék másik áramlata a modernizációs problematikát, a demokrácia, a szólásszabadság hiányát, a nyugatosodást tartotta kulcskérdésnek.⁸⁹ Számára ezek, vagy ezek a témák is nemzeti sorskérdéseknek minősültek, még ha általában nem is így nevezte ezeket. A két irányzat között 1956 emlékezete, a demokrácia iránti igény közös nevezőt képezett. Jelentős különbséget jelentett viszont, hogy az előbbieket a fennálló rendszer keretei között akartak eredményt kicsikarni, az utóbbiak vállalták az illegálitást is.

Az antinacionalizmus védharcai és a nemzeti tudat

1980 után a politikai vezető csoport fő gondja az olyan ellentétes szempontok összeegyeztetése volt, mint a nyugati nyitás folytatása a keleti szövetségi kapcsolatok rontása nélkül; a stabilitás és a változás; struktúraváltás a „klasszikus társadalmi képlet” megőrzésével; az elért jóléti szint védelme és az innovatív társadalmi erők javára történő differenciálás; a nemzetietlenség és a nacionalizmus vádjának egyidejű kivédése. Az ország vezetésének együtt kellett kezelnie ezt a problémaköteget, nem engedhette meg, hogy az egyik témáról elfeledkezzen, egy másikban pedig – az egyensúlyozást feladva – bel- vagy külpolitikai okból, a két véglet közül az egyiket válassza. Nem tehette ezt a pártvezetés azért sem, mert akkor az egész egyensúlyt, a közmegegyezést saját kezével boríthatta fel, vagy vezethette volna a senki földjére az ország szekerét. Ez egy védekező stratégia volt, amelyhez védekező alapállás illett. Lett volna másik lehetőség is. A párt támadhatott volna a szocializmus megújításának jelszavával, vagyis felgyorsíthatta volna a gazdasági reformot; a struk-

⁸⁹ Ez utóbbiról lásd CSIZMADIA Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó, Budapest, 2001.

túraátalakítást; lemondhatott volna a hatalmi monopóliumról, és áttérhetett volna a hegemonisztikus hatalomgyakorlásra. Ez valóságos, de még mindig nem a teljes demokratizálással kellett hogy együtt járjon; a pártnak vállalnia kellett volna az aktív válságkezelés társadalmi konfliktusait, vagyis a fogyasztást és nem a beruházásokat csökkentenie, végül, de nem utolsósorban nyíltan kiállhatott volna a határon túli magyarság ügyében. Mindez olyan súlyos kockázatot jelentett, amelyet az ország vezetése nem vállalt, jobb, biztonságosabb megoldást akart.

A védekező stratégia hazai bírálóit nem kötötték a védekezés szabályai, a nemzetközi realitások, a dolguk nem a megértés, hanem a megkérdőjelezés volt. Az ellenzék nem terhelték a koherencia megőrzésének szempontjai. Politikai mozgásteret korlátozott volt, de legalább szabadon bírálhatta a rendszert. Ebben a tekintetben a „nemzeti” és a „népi”, illetve a demokratikus ellenzék nem volt egynemű, az előbbieket még érte, tehát a szocializmusért is, az utóbbiak már csak ellene „haragudtak”.

Egyenlőtlen helyzet volt a hatalmi elit és az ellenzék között, de ez nem jelentette azt, hogy csak az előbbi rendelkezett befolyásolási eszközökkel. Egyikük e tekintetben is tülerőben volt, mégis védekeznie kellett. Másikuk – kevés eszköze és számbeli gyengesége ellenére – intellektuális erejére építve támadhatott. Az előbbi rengeteg erőt pazarolt a kiegyensúlyozott szóhasználatra, az utóbbi élhetett a szavak erejével.

Természetesen a szellemi élet szereplőinek is megvoltak a maguk dilemmái, az irányzatoknak taktikai kérdésekkel is foglalkozniuk kellett, különösen, ha a nyilvánosságról nem akartak lemondani. Közöttük is vita folyt az irodalom szerepéről, az esztétika és etika viszonyáról a művekben, illetve a véleménynyilvánítás más módjairól, az esszé, a publicisztika és a nyilatkozat eszközrendszeréről.

Ebben a helyzetben Vitányi Iván kritikus pártértelmiségiként, „az, aki nincs ellenünk, velünk van” jelszó jegyében kísérletet tett a nemzeti közmegegyezés megújítására. Új népfrontot akart, a politikai és szellemi vezető csoportok közötti együttműködést a nemzet és a szocializmus érdekében, ezt a feladatot a kultúra

megújításával vélte megoldhatónak.⁹⁰ Az ország vezetőinek és a szellemi élet kulcsfiguráinak Vitányi azt üzenete, Ti adjatok teret az alkotásnak, Ti pedig fogadjátok el a realitásokat.

Egy ilyen kompromisszum megkötésére, a szövetség újjáalakítására az irodalmi életnek a népi-nemzeti hagyományához ragaszkodó középnemzedéke és az új kánont formáló fiatalabb, ha tetszik, „városi” csoportja nem volt hajlandó. Az előbbi azért, mert ennél többet akart: a hivatásának szabad gyakorlásához szükséges feltételrendszert, vagyis esélyt, lehetőséget a hegemoniaharc megvívásához. Az utóbbiak azért, mert másban, az önkifejezés szabadságában gondolkodtak, abban hittek, hogy a művészi igazság örök érvényű, és ha kerülő úton is, de közelebb visz a reális nemzeti önismerethez is.

A magyar irodalom ilyen megosztottságát a kortárs esztéták és irodalomtörténészek felismerték és elemezték. Bélédi Miklós egyenesen arról írt: kulcskérdés, megőrzi-e folytonosságát a közérdekű feladatot vállaló nemzeti irodalom, vagy megtörik, illetve vége szakad az erőszakos beavatkozás következtében. Ez az utóbbi utalás a politikára utalt, de azután a szerző az irodalmon belüli folyamatokat boncolgatta. Szerinte egyre több jel mutat arra, hogy a magyar irodalom egy korszak végéhez ért, és új szemlélet fogja eluralni.⁹¹ „A feltörő új irányok egyik része a hagyományos kereteket akarja tágítani és iparkodik azt korszerű tartalommal megtölteni, s a népi kultúrát, a nemzeti érdekű mondanivalót, a szociálist szeretné a modernebb kifejezési formákkal összeforrasztani. A másik része pedig ennek fordítottját műveli: a közérdekű, gondolatébresztő, nemzeti népi elkötelezettségű irodalom ellen támad, azt egészében konzervatívnak, túlhaladottnak, messianisztikus »sorsirodalomnak« tekintti; mondván, hogy az efféle közösségi célzatosság nem egyéb,

⁹⁰ VITÁNYI Iván: I. m.

⁹¹ Ezzel a megállapítással a mai feldolgozások is egyetértenek. Lásd például *Magyar irodalom*. Főszerk.: GINTLI Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. *A közelmúlt irodalma* című fejezetet (935.) SCHEIN Gábor írta.

mint ideológiai kölönc az irodalom nyakán. Az elbeszélést meg kell tisztítani tőle, hogy az író irodalmi feladatát elláthassa.”⁹²

Béládi elemzését és véleményét nagyban hasznosította az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének 1984. szeptemberi állásfoglalása a művészetpolitika feladatairól. Ez a dokumentum alapos, részletes, kendőzetlen, reális képet festett a magyar művészeti élet és irodalom helyzetéről. A munkaközösség megállapításait a művészeti alkotómunka kritikájaként fogalmazta meg, de nem feledkezett meg az alkotótevékenységet befolyásoló világnézeti, nemzetközi, társadalmi, gazdasági, történetiszemléleti tényezők felsorolásáról sem. Nem hiányzott az önkritika sem, miszerint a művészetben nem érvényesülnek a párt szándékai, egyebek között azért nem, mert azok sem állnak ki mellettük, akik egyetértenek azokkal. Keserűre sikeredett a helyzetösszegzés: „A mai magyar művészetnek kevés az érvényes mondanivalója azokról a nemzetet próbára tevő feladatokról, amelyeket a nemzetközi helyzet kihívásai és a gazdasági fejlődés megtorpanása kapcsán a nehézségek leküzdése, a további előrehaladás, a megkezdett reformok, a szocialista építés sajátos magyarországi útjának folytatása érdekében társadalmunknak meg kell oldania.”⁹³

Ilyen körülmények között a pártvezetés nem tehetett mást, mint elfogadta, hogy a művészeti élet polarizálódott, plurálissá vált. Ugyanakkor igyekezett megakadályozni, hogy az elégedetlenség, a megosztottság nyílt politikai formát öltjön. A művelődéspolitikai állásfoglalás világossá tette az érintettek számára, hogy az alkotói-kritikusi műhelyek nem intézményesülhetnek ideológiai-politikai irányzatként, mert az veszélyeztetné a kitűzött célok elérését. „Az állam által fenntartott kulturális-művészeti műhelyek között nem jöhet létre olyasfajta munkamegosztás, amelyben egyes műhelyek művészetpolitikai felelőssége kiterjed a marxizmus pozícióinak erősítésére, másoké viszont

⁹² BELÁDI Miklós: Helyzetkép – jegyzetek a mai magyar szépprózáról. *Jelenkor*, 1982/4. és 5. szám. 289–290.

⁹³ VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988. 744.

nem.⁹⁴ Ez az álláspont nem segítette a marxizmus vesző félben lévő pozícióinak megőrzését, de akadályt emelt a kihívók törekvései elé. Inkább a gyengeség jele volt, mint az erőé.

Aczél György az 1983 eleji országos propagandanácskozáson üzent az ellenzéknek és a velük szimpatizálóknak is: a nemzeti közmegegyezés nyitva áll azok előtt, akik részt akarnak venni benne, de zárva van a szocializmus ellenségei előtt. A párt szövetségi politikája nem szélesedhet ki annyira, hogy „az, aki nincs ellenünk, az velünk van”-ból „az, aki ellenünk van, az is velünk van” legyen.⁹⁵ A KB-titkár viszont – érzékelve az erre az időre a magyar szellemi életben és értelmiségi körben kialakult hangulatot – elismerte, hogy a nemzeti egyetértés nem örökre szól, a szövetséget „minden egyes újabb generációval újra és újra ki kell alakítani, meg kell kötni”.⁹⁶ Ezt önkritikaként is lehetett érteni. Önvizsgálat helyett azonban az előadó szellemi-művészeti életet tette vizsgálat tárgyává – és nem látta rózsásnak a helyzetet. Megállapítása szerint a kulturális életben szaporodnak az „irritáló tünetek”, a belterjes vagy az átlagember igényeit kielégítő törekvések. Ez a folyamat kompromittálja az egész szellemi életet. (Ugyanezt mondták a népiek is. A konferencián felszólaló Fekete Gyula egyetértett ezzel az értékeléssel, de megállapította: a tényleges kultúrpolitikai gyakorlaton nem látszik, hogy küzdene a negatív jelenségekkel szemben.⁹⁷)

Aczél azonban kétfrontos harcot folytatott, elválasztotta egymástól az alkotások világát és az alkotók hangulatát. Kijelentette: „Kulturális-művészeti életünk rosszabb képet mutat, mint maga a művészet.” Ez a tény – folytatta – minden szereplőt el kell, hogy gondolkoztasson, de kritikája itt a népiek ellen irányult. E szerint a művészetek, az irodalom „nemzeti küldetéstudata» nem önmutogató, önkinevező elhatározás dolga, nem örökös juss s eleve elrendelt megváltói szerep, hanem lehetőség, amivel lehet

⁹⁴ Uo.751.

⁹⁵ *Országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 31.

⁹⁶ Uo. 38.

⁹⁷ Uo. 148–151.

élni, de amit el is lehet játszani, kinek-kinek a valóságos teljesítményével.”⁹⁸

A nemzeti problémákat persze orvosolni kell, ezt az ország vezetése is így látta, de a sorskérdésekről úgy vélekedett – mint ezt láttuk –, hogy azok elsősorban nem demográfiaiak, tudatiak, erkölcsiek és sérelmik. Ebben volt igazság, de a politikai vezetés nem tette fel a kérdést, miért ilyen a helyzet? Nem lehetséges, hogy azért beszél a nemzeti-szellemi ellenzék ezen a nyelven, azért összpontosít a sorskérdésekre, mert így tudja a politikai szembenállását a nyilvánosságban megjeleníteni? Mit tehetne mást ez a nemzetféltő, kulturális befolyását féltő értelmiségi csoportosulás, ha nem vetheti fel nyíltan a függetlenség, a szuverenitás problematikáját, ha néhány sorskérdés, és közülük leginkább a tényleges egyre aggasztóbb nemzetiségi kérdés – egyszerre kínál rést a politikai hatalom által emelt és ellenőrzött kommunikációs falon?

Kádár be akarta tömni ezt a rést. Az 1983. áprilisi KB-ülésen leszögezte: a párt továbbra is erősíteni akarja a nemzeti egységet, a társadalmi, állami, gazdasági és kulturális szervezetek önállóságát, de nem legalizálja az ellenzéket. Az MSZMP nem akarja szaporítani ellenségeinek számát, de a szocialista vívmányokat és a rendszert megvédi. Kádár nálunk is jelentkező nacionalista hullámról beszélt, amely nemcsak „burzsoá” maradvány, hanem a szocializmus magyar gyakorlatának olyan beállítása, mintha az jobb lenne a többi országénál. A párt vezetője nem vitatta el a természetes nemzeti érzés, a szomszéd országokban élő magyarok iránt érzett „rokonszenv” jogosságát, de arra emlékeztetett, hogy a pártnak, kormánynak meggondoltan kell cselekednie, nem tehet semmi olyat, „ami árthat népünknek, a szocializmus ügyének, vagy ami az ellenség kezére játszik”. Kádár „nacionalista bajnokoknak” nevezte azokat, akik hozzásegítettek ahhoz, hogy már három szomszédos országgal is vitában áll Magyarország.⁹⁹ A nacionalizmussal szembe kell állítani a szocialista hazafiságot, az internacionalizmust, a népek

⁹⁸ Uo. 42.

⁹⁹ MNL OL M–KS 288. f. 4/190. ó. e.

barátságát. Kádár felszólította a kulturális műhelyek vezetőit: ne engedjék, hogy ellenzéki bázisok szerveződjenek.¹⁰⁰

Az 1980-as évek első harmadának végére a vitázó „felek”: a politikai elit és a szellemi-értelmiségi ellenzék között csökkent, szűnőben volt a belátás, a kölcsönös megértés. Ez a folyamat egyelőre csak fenyegette, de még nem ásta alá a társadalmi konszenzust.

Nem megkerülhető kérdés, hogy a kor magyar társadalma olyan meghasonlott volt-e, mint ahogy azt a népiek által annyira hangsúlyozott viselkedési zavarai tükrözték? Nem kevésbé indokolt azt vizsgálni, befolyásolták-e a társadalmi anomáliák a társadalom politikai magatartását? Ebben az esetben nem az a kérdés, rombolták-e a társadalmat az anomáliák, mert persze. De gyakoroltak-e nyomást a tömegek az államra és a pártra a felszámolásuk érdekében? Hatott-e a nagy tömegekre a népiek által előtérbe állított sorskérdés-tematika? Eljutott-e hozzájuk, megérintették-e őket az ezeket a témákat feldolgozó műalkotások, publicisztikák és nyilatkozatok? Érintette-e őket a politikai és szellemi véleményformáló csoportok vitája a nemzetről? Amennyiben sikerül legalább közelítő válaszokat adni ezekre a kérdésekre, akkor közelebb jutunk annak tisztázásához, hogy az 1980-as évek közepe táján milyen volt a politikai és a „polgári” társadalom viszonya egymáshoz. Ezzel az eljárással – reményeim szerint – a magyar nemzet politikai és kulturális állapotáról is reálisabb, pontosabb képet alkothatunk.

Kiindulásként érdemes alapul venni azt, amit a korabeli társadalomtudomány mondott a nemzettudatról. Idézek két szociológus, Csepeli György és Somlai Péter kutatási összefoglalójából: „A társadalom zöme a nemzeti érzés- és tudatvilág tekintetében homogén érzelmi egységet alkot, amelynek lényege a reagálóképesség. [...] a nemzeti hovatartozás ismereti-gondolati elemei rendkívül alacsony szinten találhatók meg a népesség zömében.” Ezt az érzelmi reagálóképességet a legkülönbözőbb ideológiai behatások érik. Ezért az „adatok fényében értelmetlennek

¹⁰⁰ KÁDÁR János: *A békéért, népünk boldogulásáért – Beszédek és cikkek 1981–1985.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1985. 75., 77–78. és 90–91.

tűnnek azok a viták, amelyek a »nép« nemzeti közömbösségének vagy nacionalizmusának korképei körül zajlanak”. A felmérések azt mutatták: a nemzeti érzést nem annyira a politika, az ideológia, a történelemszemlélet, mint a mindennapi élettel kapcsolatos elégedettség–elégedetlenség formálja. Ebben az értelemben a nemzeti érzés privatizálódik, ami „kedvező abban a tekintetben, hogy ez az érzés veszít manipulálhatóságából, kedvezőtlen viszont, mivel veszít klasszikus politikai funkciójából, a társadalom konszenzusát lehetővé tevő manipulációs erejéből”.¹⁰¹

Egy másik, a társadalom értékrendszerét kutató tanulmány összehasonlította az 1978-as helyzetet az 1982-essel. Eszerint 1978-ban még érezni lehetett a hivatalos szocialista értékrendszer jelenlétét a lakosság gondolkodásában. Az ezt követő években ez a befolyás csökkent, a társadalmi értékrend és vele az értelmiség is egyre jobban individualizálódott. Ezt a folyamatot a kommunista párt és a hivatalos ideológia inkább ösztönözte, mint gátolta. A szerzők szerint ez a tény megkérdőjelezi azt a tételt, miszerint a párt és az értelmiség között fokozódott az ellentét. Érdeemes felidézni, hogy a vizsgált harminchat érték közül miként alakult az első néhány sorrendje: 1978-ban az első öt helyen a béke, a családi boldogság, a boldogság és a haza biztonsága, az elvégzett munka öröme állt, az egyenlőség a tizedik helyet kapta meg. 1982-ben a sorrend: béke, családi boldogság, a haza biztonsága, boldogság és az elvégzett munka; az egyenlőség feljött a hetedik helyre.¹⁰²

E mellé a még stabilnak mondható értékrend mellé igencsak hiányos történelmi és politikai ismeretek társultak. A hetvenes évek elején végzett felmérés nem fest jó képet a közoktatásról és a közművelődésről. A nyolc osztályt nem végzettek egyötödét tudták az akkor megkívánt történelmi ismereteknek, az általános iskolások szintje 40%-os, a középiskolásoké 62%-os, ennél töb-

¹⁰¹ A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon OTTKT főirány 4. sz. iránya keretében végzett érték-kutatások helyzete, eredményei és perspektívái. Forrás http://www.fszek.hu/szociologia/csepeli/csepeli_gyorgy_somlai_peter_a_tarsadalmi_struktura.pdf (letöltve: 2020. 08. 13.)

¹⁰² FÜSTÖS László–SZAKOLCZAI Árpád: Értékek változásai Magyarországon, 1978–1993. *Szociológiai Szemle*, 1994/1. 75. és az 1. sz. táblázat.

bet tudtak az egyetemet végzetek, a fiatal értelmiségiek.¹⁰³ Egy 1982-es tanácskozáson az egyik előadó arról beszélt, hogy egyfelől nagy igény van a fehér foltok eltávolítására, másfelől széles rétegeknek az elemi történelmi ismeretei is hiányoznak.¹⁰⁴ Egy 1983-as felmérés szerint a megkérdezettek 40%-a nem tudta, mi volt az Osztrák–Magyar Monarchia, 52%-uk, hogy mi történt Trianonban.¹⁰⁵

Ez a helyzet a népi-nemzeti irányzat számára elfogadhatatlan volt, mint arra már a hetvenes évek végére kialakult helyzet bemutatásakor rámutattam, joggal kérte számon a szocialista rendszeren és politikán a művelődés és a kultúra ügyét. Fenyegedve érezte magát is, a társadalmat is a kultúrávesztés folyamatáról. E csoport a politikai vezetést nemcsak a művelődés, a közösségi és nemzettudat méltatlan állapotáért tette felelőssé, hanem azért is, amiért a tömegeket kiszolgáltatta a nyugati indíttatású kereskedelmi kultúrának. Ezzel együtt mértékadó tagjainak többsége a nyolcvanas évek középső harmadának végéig nem választotta szét a szocializmus és a nemzet ügyét. Ki elvi alapon, ki jobb híján, ki taktikai okból.

A politikai vezető csoport nem a társadalom tudati, viselkedési problémáival, hanem a gazdaságiakkal foglalkozott: a felhalmozott államadósság kezelhetővé tételével, a strukturális problémákkal, a modernizációs és versenyképességi deficittel. A magyar kormányzat, a többi szocialista ország vezetéséhez hasonlóan a modernizáció felgyorsítását tekintette lét-, ha tetszik sorskérdésnek. A világgazdasági kihívásokra adott magyar vá-

¹⁰³ A felmérésre hivatkozik: KÖPECZI Béla: *A magyar kultúra útja (1945–1985)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986. 167.

¹⁰⁴ BÓHM Antal: Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás Egerben. 1982. június 16–18. *Társadalmi Szemle*, 1982/8–9. 136–148. Érdekes, hogy a Svájcban élő magyar történész, Gosztonyi Péter ezt a tanácskozást úgy értékelte, hogy a magyar történettudomány harmincéves fejlődésének a terméke, jelzi, hogy a pártos történetiszemléletet felváltotta a nemzeti-népi alapon álló tudományos tevékenység. GOSZTONYI Péter: Történelemiszemlélet, történelemtudat és történeti irodalom Magyarországon. In: POMOGÁTS Béla (szerk.): *Párbeszéd Magyarországgal – a nyugat-európai és a tengerentúli tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

¹⁰⁵ BÓHM Antal: Nemzettudat a 80-as évek második felében. *Kritika*, 1987/5. 15–18.

laszt két dolog különböztette meg a többi európai szocialista ország gyakorlatától: a nyitásra törekvés és ezzel is összefüggésben a piaci szabályozás kiterjesztése. A pártvezetés a reformot akarta nemzeti üggyé tenni. Ehhez két dolgot kellett elérnie. Meg kellett szereznie az értelmiség közvélemény-formáló csoportjainak támogatását, illetve el kellett fogadtatnia a reformot a társadalom többségével. Ezt az utóbbi célt szolgálta az új reform és a gazdasági növekedés összekapcsolása, amely úgy tette volna lehetővé a jövedelmek teljesítményekhez kötését, hogy az emelkedés lehetőségében nem részesülők helyzete nem romlott volna jelentősen. Hasonló reményeket fűzött a politikai vezető csoport a dolgozók tulajdonosi, vagyoni érdekeltségének, a döntési folyamatokban való részvételük, a participációs lehetőségek megteremtéséhez a vállalati tanácsok, az igazgatók megválasztása révén. Ezek a lépések – a gazdasági és szociális érdek-képviselői szervek jogainak bővítésével és a szerepük növelésével, a többindulós parlamenti és tanácsi választási rendszer meghirdetésével együtt a rendszer demokratizálását célozták és jelentették. Átalluk felgyorsult a szocializmus „polgári” társadalmának átalakulása.

Az 1984-es gazdasági reform szabad utat adott a gazdasági érdekeknek, hogy mennyire, azt a párt XIII. kongresszusa bizonyította. Ezen nyíltan konfrontálódtak az ipari és mezőgazdasági lobbik közötti érdekellentétek, éles harc folyt a központi forrásokért, összeütköztek a koncentrált technológiai fejlesztés és a piac által kikényszerített struktúraváltás hívei. Ezek a viták arról tanúskodtak, hogy belülről repedezik a társadalmi-politikai konszenzus. Ezt megállíthatta volna, ha „bejön” az előremenekülsési kísérlet, de nem jött be, a növekedés újraindította a külső eladósodást, az új ötéves terv már indulásának pillanatában érvénytelenné vált.

1986 a hegemoniavesztések éve lett. Megingott a társadalom bizalma az ország vezetésében, abban, hogy képes a gazdasági válság elhárítására és kezelésére. Megbomlóban volt a két évtizedes társadalmi egyensúlyt fenntartó gazdasági és politikai struktúra. A válságkezelés, az átalakulás várható vesztesei sokallották, a várható nyertesek kevesellték a változásokat, ezért – konszenzus és kölcsönös elfogadás hiányában – elveszőben volt a két

évtizedes hegemonia. Ebben a helyzetben jelentőséggel bírt, hogy a marxizmus, illetve a pártértelmiség elveszítette meghatározó befolyását a szellemi életben.¹⁰⁶ Ezekhez a belső folyamatokhoz csatlakozott egy meghatározó jelentőségű külső: a Szovjetunió már nem tudott és éppen ezért már nem is akart bajba jutott szövetségesein segíteni. Ezek a tendenciák 1986 novemberében találkoztak, álltak össze egészszé. Mihail Gorbacsov ekkor közölte a KGST-országok vezetőivel, ne számítsanak jelentős gazdasági segítségre; problémáik megoldásához szabad kezet kapnak.¹⁰⁷ Ez egyenértékű volt a Brezsnyev-doktrína visszavonásával. (Más kérdés, hogy a látványos bejelentés sem a Szovjetunió, sem a szövetséges országok vezetésének nem állt érdekében.) Ugyanebben a hónapban a magyar pártvezetés arról tájékoztatta a közvéleményt, hogy gyökeres gazdaságpolitikai fordulatra van szükség. A Központi Bizottság határozata – példátlan módon – felvetette a legfelső pártvezetés felelősségét a drámaian megromlott helyzetre.¹⁰⁸ Ezzel megszakadt az a két évtizedes retorikai gyakorlat, amely a politika változatlanságát hirdető lepelbe csomagolta a változásokat.

Végül, de a nemzeti kérdés szempontjából semmiképp nem utolsósorban az Írószövetség ebben a hónapban tartotta közgyűlését. Ezt megelőzte a *Tiszatáj* betiltása, ami óriási felháborodást váltott ki a népi-nemzeti irányzathoz tartozó írók körében.¹⁰⁹ Ők – akik régóta próbálták saját orgánumhoz jutni – ezt a folyóiratot érezték magukhoz legközelebb, nem csak mert itt könnyebben publikálhattak. Fontos volt, hogy a kulturális fórumok közül ez fogla—lkozott a legbehatóbban a határon túli magyarság, illetve a szomszéd népek szellemi életével. Erejüket, elszántságukat fokozta, hogy a betiltás a „szabadság”-centrikus, nyugatias írókat

¹⁰⁶ CSEPELI György: A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai arculatáról. *Kritika*, 1987/6. 14–17.

¹⁰⁷ MNL OL M–KS 288. f. 47/776. ó. e. Tájékoztató a pártvezetők moszkvai találkozójáról.

¹⁰⁸ Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a gazdasági munka megjavításának feladatairól és az 1987. évi népgazdasági terv és állami költségvetés irányelveiről. *Népszabadság*, 1986. november 22.

¹⁰⁹ Részletesen feldolgozta: GYURIS György: Két esztendő a szegedi *Tiszatáj* életéből. *Új Forrás*, 1997/2. 3–18.

is felháborította. Így aztán a közgyűlés a párt és az értelmiségi ellenzék összecsapásának színtere lett. Az, hogy erre a nyílt ütközetre sor kerülhetett, már önmagában is fordulatot jelzett a szellemi közéletben. Ezt a csatát a lázadó írók nyerték meg, a párthoz kötődő tagok zöme nem került be a szövetség választmányába.¹¹⁰

A többszörös hegemoniavesztés nem maradhatott következmények nélkül az ország, a társadalom életében.¹¹¹ A politikai vezető csoport erőfeszítéseket tett a bomlási folyamat megállítására. 1987 nyarán kibontakozási programnak nevezett válságkezelési csomagot fogadott el benne olyan elemekkel és szabályokkal, amelyeket a nemzetközi pénzvilág diktált, és amelyek már a gazdasági rendszerváltás irányába mutattak. A radikális változást elkerülhetetlennek látó politikusok és a párthoz és a szocializmushoz hű értelmiségiek a nemzeti közmegegyezés fenntartásának és megújításának szükségességét hangsúlyozták. Ők a demokratizálás igényének hangoztatásával igyekeztek a véleményformáló értelmiséget meggyőzni arról, hogy elvárásaik a rendszeren belül – a modellváltással és annak keretében teljesülni fognak.¹¹² Ez a törekvés kevés sikerrel járt. A demokratikus ellenzék már a *Társadalmi szerződéssel* megfogalmazta a békes rendszerváltás programját, ugyanebbe az irányba mutatott a *Fordulat és reform* című elemzés is.¹¹³ A népi-nemzeti ellenzék a lakitelki találkozón a nemzet megmentése érdekében politikai pluralizmust, de nem rendszerváltást követelt.¹¹⁴

¹¹⁰ A Magyar Írók Szövetsége közgyűlése. Jegyzőkönyv. 1986. november 29–30. Évszak. 1986. Lásd még KÓPECZI Béla: A művészeti szövetségek közgyűléseiről. *Népszabadság*, 1987. január 31.; SZERDAHELYI István: Az Írószövetség közgyűléséről. *Kritika*, 1987/4. 3–5.

¹¹¹ A témáról összefoglalóan: RIPP Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

¹¹² AGÁRDI Péter: Nemzettudat – művelődés – kibontakozás. *Kritika*, 1987/11. 12–15.

¹¹³ KIS János–KÖSZEG Ferenc–SOLT Ottilia: Társadalmi szerződés. *Beszélő. Összkiadás*, II. kötet. AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1992; *Fordulat és reform. Medvetánc*, 1987/2. Melléklet.

¹¹⁴ AGÓCS Sándor–MEDVIGY Endre: *A magyarság esélyei. A tanácskozás hitelteljes jegyzőkönyve. Lakitelek*, 1987. szept. 27. Antológia Kiadó–Püski Kiadó, Budapest, 1991.

Arra, hogy a kommunista párt elfogadja a többpártrendszert, még várni kellett másfél évet. Ahhoz viszont nem kellett ennyi idő, hogy az MSZMP megváltoztassa álláspontját a nemzeti kérdés ügyében. Az év őszén a pártvezetés már arról tárgyalt, hogy a nemzetet és a nemzetközit egyenrangúan kell kezelni, hogy a határon túli magyarok ügyével nemcsak az érintettség, hanem a szocializmus és a humanizmus okán is foglalkozni kell, és elő kell segíteni, hogy az eltérő állampolgárságú, de azonos nemzethez tartozó emberek szabadon ápolhassák kapcsolatukat.¹¹⁵ Újévi köszöntőjében Németh Károly, az Elnöki Tanács elnöke a szomszéd országokban és a távolabb élő magyarokat is üdvözölte.¹¹⁶ 1988. január végén Szűrös Mátyás, a KB titkára rádiónyilatkozatban jelentette ki: a határon túli magyar nemzetiség a magyar nemzet része.¹¹⁷ Februárban a párt külügyi osztályának két helyettes vezetője nagy cikkben vizsgálta felül az addig követett nemzetpolitikát. Elvetették azt a tételt, miszerint a nemzetközi érdekeknek elsőbbségük van a nemzetivel szemben; kritizálták a határon túli magyarok ügyében 1984-ig érvényesülő óvatos politikát. A feladat: megvizsgálni, biztosítják-e a szomszédos államok az esélyegyenlőséget és a nemzetiség megmaradásához szükséges feltételeket.¹¹⁸

1988 májusában a modellváltás jegyében a kommunista párt elkötelezte magát a monopolisztikus hatalomgyakorlás feladása mellett.¹¹⁹ Eszerint a civil társadalom szabadon egyesületekbe szerveződhet és a sajtón keresztül, a nyilvánosság révén ellenőrizheti, befolyásolhatja a párt, illetve az állam működését. Ezek jelentős, régóta esedékes, de megkésett lépések voltak. Ekkor már nemcsak a demokratikus ellenzék, hanem a technokrata elit is a rendszerváltástól várta a modernizáció, a struktúraváltás

¹¹⁵ MNL OL M–KS 288. f. 5/1007. ó. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak az ideológiai életről és a párt ideológiai munkájáról.

¹¹⁶ Teendőink újfajta gondolkodást, cselekvő magatartást követelnek. *Népszabadság*, 1988. január 2.

¹¹⁷ Ország, világ, magyarság. *Népszabadság*, 1988. január 26.

¹¹⁸ SZOKAI Imre–TABAJDI Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet*, 1988. február 13.

¹¹⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve*. 1988. május 20–22. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

felgyorsítását. Az átalakulóban lévő nemzetközi helyzet és a külső gazdasági kényszer őket erősítette. A modellváltók, tehát azok, akik a demokratikus szocializmust, vegyes gazdaságot akartak, és akik májusban a pártvezetést is megszerezték, hiába keresték a nemzetpolitika megváltoztatásával is a szövetséget a népi ellenzékkel, nem tudtak kikerülni a védekező pozícióból. A népi-nemzeti ellenzék, ha gazdasági rendszerváltást nem is, de elítváltást akart a jelölő szerep, a hegemonia megszerzése érdekében.

Ebben a napról napra gyorsuló folyamatban a politikai hatalom és a társadalom többségének egyetértését sem lehetett fenntartani. Ez a többség érezte: az adott hatalmi konstrukció már nem képes megvédeni, az elhúzódó bizonytalanság rossz alternatíva, jöjjön tehát, aminek jönnie kell. Ezért is lehetett békés az átmenet az egyik rendszerből a másikba. A hatalomért harcba induló politikai csoportok mindegyike egy új konszenzusra épülő hegemoniát ajánlott a magyar társadalomnak: a szociális piacgazdaságot. A függetlenség, a visszanyert szuverenitás, a megnyílt határok közelebb hozták egymáshoz a nemzet részeit: az anyaországot, a szomszédos országokban és a szórványban élő magyarságot. Megteremtődtek egy új nemzeti összefogás, a cselekvési szabadság, az önrendelkezés feltételei. Elvileg. Gyakorlatilag a szabaddá vált nemzeti keretben azonnal megindult a harc a politikai és gazdasági hatalomért, a tulajdonért, a nyilvánosság fölötti ellenőrzés jogának megszerzéséért. Ez a küzdelem megkerülhetetlen volt, és összeegyeztethetetlen a konszenzus megteremtésének igényével és követelményével.